

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TEREKEMELER

[KARAPAPAKLAR]

Kökeni, Tarihi, Gelenek ve İnançları

ZİHNİ PAPAKÇI

TEREKEMELER (Karapapaklar)

Zihni Papakçı

Kitabın Adı: Terekemeler
Kitabın yazarı: Zihni Papakçı
Editör: Recep Tatar
Redaksiyon: Ergül Karakaya
Yayına Hazırlık: Su Yayınevi
Kapak Tasarımı: Hayalgüçü Tasarımevi
0212 219 62 60

Baskı: Kayıhan Matbaası

Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No: 244 Topkapı/İst

Birinci Basım: Şubat 2010

ISBN: 978-975-6709-88-7

Telif Eserleri Kanunu gereğince bu eserin bütün hakları
Su Yayınevi'ne aittir.

Yayıncı Sertifika No: 10539

Su Yayınevi

Cağaloğlu Yokuşu Evren Han No.29 Kat.3/53

Cağaloğlu-İSTANBUL

Telefax: 0212 512 16 68

e-mail: admin@suyayinevi.com

www.suyayinevi.com

ANADOLU HALKLARI II

TEREKEMELER (Karapapaklar)

Zihni Papakçı

TEREKEME - GARAPAPAĞ

*Bu, Garagalpağ
Bu, Garagapapağ
Bu, Garabağ
Bu, Suhara
Bahıram
Galpağlara
Papağlara
Sulara
Dağlara
Bağlara
Hamısı gapgara,
Gara, gara, gara...
Bu gara ne demek?
Gara; böyük demek
Böyük galpağ,
Böyük papağ
Böyük bağ,
Böyük su,
Böyük dağ...
Böyük, böyük. böyük...
Böyüklük de bir yük.
Gara daha ne demek?
Gara hırslı demek, acıqlı demek.
Hırslı adam,
Acıqlı baş
Dumanlı dağ,
Saralıp solan bağ,
Delisu...
Ele bu?
Yoh.
Gara-yuhu,
Gara - gorhu,
Gara - yara,
Gara - daş...
Bir de Neçe Neçe Bakılı
Gazahlı, Nakuslu
Borçalı gara daş
Bir de eyni atadan anadan töreyen
Neçe, neçe Oğuz
Gıpcağ gardaş.*

Hacaloğlu Abbas Abdullah

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

Terekeme Karapapakların Kökeni ve Yaşadıkları Yerler.....	11
Terekeme Sözcüğünün Anlamı.....	13
Terekemelerin Dili.....	14

İKİNCİ BÖLÜM

Terekemelerin Yaşadığı Yörelere	
Kafkasya'nın Doğal Yapısı.....	15

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Terekeme Karapapakların Kafkas Komşuları.....	23
---	----

1. Çerkesler	24
---------------------------	----

A) Kabardaylar.....	25
B) Besleyenler	25
C) Kemirguveylar	26
D) Şapsıqlar.....	26
E) Janeler.....	26
F) Natukaçlar.....	26
G) Ubuhlar.....	27
H) Abhazlar	27
I) Bjeduqlar.....	27
J) Hatıkovlar.....	28

2. Abhaz-Abazalar	28
--------------------------------	----

3. Gürcüler	29
--------------------------	----

4. Svanlar	31
-------------------------	----

5. Çeçen-İnguşlar	31
--------------------------------	----

6. Dağıstanlılar	32
-------------------------------	----

A) Avarlar (Andılar) (Andiler).....	33
B) Lezgiiler.....	33
C) Gazi Kumuklar.....	34
D) Darginler.....	34

7. Ossetler (Oset-Asetinler)	34
---	----

8. Tatlar	35
------------------------	----

9. Kumuklar	35
--------------------------	----

10. Karaçay-Balkar	36
---------------------------------	----

11. Nogaylar	36
---------------------------	----

12. Yezidiler	37
----------------------------	----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kafkasyalılar ve Terekeme

Karapapakların Yaşamları.....39

BEŞİNCİ BÖLÜM

Terekeme Karapapakların

Tarihi Gelişimleri.....51

ALTINCI BÖLÜM

Terekeme Karapapakların Gelenekleri ve İnançları.....81

Âşıklık Geleneği81

Evlenme ve Düğün81

İnançta Farlılıklar85

Mezarlar86

Aşerme86

Yemin Beddua..... 86

Kızıl Öküz İnançı88

Beşik Kertme88

Cin İle İlgili İnançlar.....89

Yas, Ölüm, Cenaze.....89

Kan Davas.....91

Yağmur Duası92

Ayna İle İlgili İnanç92

İt Uluması İle İlgili İnanç92

Kadını İsmiyle Çağırarak Uğursuzluktur92

Çocuk Doğumu92

Çocuk Ölümü93

Kına Yakma93

Gök, Ay, Su, Ateş; Yaratılış İnançları93

Nazar94

Kız Beğenme95

Farlı İnançlar95

Haritalar97

Kitap Hakkında103

Yazar Hakkında105

Kaynakça106

ÖNSÖZ

Terekeme Karapapaklar Kafkas halklarından. Kafkas halkları tarihsel süreçte birbirleriyle sosyo-kültürel ve etnik karışımlarla yoğrulmuştur. Bu açıdan Kafkas halklarını ve etnik yapılarını değerlendirmeden Terekeme Karapapaklar için doğru bilgiler vermek olanaksızdır. Bugüne değin Terekeme Karapapaklar için söylenenler, yazılanlar ise yanlı, çarpıtılmış olarak ortaya konmuş, önemli olgu ve olaylar gözden kaçırılmıştır. Bu çalışma bir yerde de bu dengesizliği gidermektedir.

Kafkasya tarihsel süreçte jeopolitik, jeo-stratejik açılardan dünyanın en önemli bölgesidir. Bu nedenle büyük güçler Kafkasya'da yaşayan halkları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış; siyasi, ekonomik, stratejik nedenlerden ötürü aralarında çatışmalar çıkartmıştır. Böylece Kafkasya'da sosyo-kültürel bütünleşme bozularak etnolojik ayrışmalar oluşmuş; Terekeme Karapapaklar da bu tür oluşumlardan zarar görmüştür.

Örneğin Kafkasya'da "Kafkas Evi" kültür politikası vardır. Kafkas Evi kültür politikası Kafkasya'da kültürel demokrasiyi, kültürel gelişmeyi, kültürel endüstriyi içermektedir. Ancak Rusya Kafkas Evi kültür politikasını engellemeye çalışmış, böylece Terekeme Karapapak kültürü başta olmak üzere Kafkasya'da yaşayan halkların kültürleri özümmlenerek eritilmek istenmiştir. Gerçekte Rusya "Türk Slavyan Birliği" politikasıyla Kafkasya'da gücünü yeniden canlandırmak istemektedir. Bunun içinde daha çok Türk Cumhuriyetleri'nde propagandalar yapmakta, Türklerin Slavyanlar ile geçmişte birlikte aynı uygarlık içinde yaşadıklarını söylemektedir. Ayrıca Hristiyanlığın bile Ruslar'a Kafkasya'da

Türkler tarafından kabul ettirilmiş olmaları nedeniyle birlikte bir bütünlük içinde yaşamaları gerektiğini ileri sürmekteler. Bu yaklaşım Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonraki boşluğun "Avrasyacılık"la doldurulmaya çalışılmasıdır. Bu doğrultuda Ermenistan bile artık Ruslar tarafından kullanıldığının ayırdındadır. Oysa Ruslar "Türk Slavyan Birliği" ve Ermenistan etmeniyle Avrupa ve Amerika'da da prestij aramaktadır.

Buna karşın, Terekeme-Karapapaklar tarihsel süreçte yaşadıkları bölgelerde her zaman etkin rol oynamışlar, önemli olaylarda başı çekmişlerdir. Örneğin Azerbaycan'da ulusal kimlik Terekeme-Karapapakların öncülüğünde oluşmuştur. Azerbaycan halkı karmaşık bir halk topluluğu olduğundan, bu bölgede yaşayanlar 19. yy sonuna kadar kendilerini ayrı bir ulus olarak düşünmemişlerdir. Ulus kavramını ilk kez ortaya atanlar Terekeme - Karapapaklar olmuşlardır.

Azeriler çoğunluğu Azerbaycan'da ve İran'da yaşayan bir halktır. Kökenleri Oğuzlar'a dayanırlar. Oğuz lehçeli Azericeyi de dil olarak kullanırlar. Azeriler tarihte Alpan devletini kurmuşlardır. Alpan'a bazıları Albaniya derler. Bu yanlıştır. Alpan Türk yöresi adıdır. Oysa Albaniya aynı anlama gelmez. Azeri adını İranlılar takmışlardır. Bu ad daha sonra Azerbaycan'a dönüşmüştür. Yine Azerbaycan ve Kafkasya'da 1897-1917 yılları arasında demokrasi ve işçi hareketlerini yönlendirenler, Bakü komününün öncüleri Terekeme Karapapaklar olmuştur. Ayrıca Azerbaycan, Doğu Anadolu, Kars yöresinden Yunanistan'a göç eden Terekeme Karapapaklar burada da Yunan Komünist Partisi'ni kurmuşlardır. 1850 yıllarından sonra Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan Terekeme Karapapakların çoğu bugün torunlarıyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak Türkiye'de yaşamaktadırlar.

Türkiye'nin güvenliği açısından son derece önemli bir bölge olan Kafkasya, Türkiye için vazgeçilmez bir konumdadır. Bunun için Türkiye'nin Kafkas halklarını, özellikle Terekeme Karapapaklar'ı çok iyi bilmesi gerekir. Bunun yanı sıra Türkiye Kafkas halklarını her yönüyle tanımak, aralarındaki etnik, ta-

rihi-sosyo-kültürel ilişkileri, akrabalıkları ayrıntılı bir biçimde analiz ederek değerlendirmek zorundadır. Bu açıdan Kafkasya'yı her yönüyle değerlendiren, sosyo-kültürel yapısını analiz edebilen bölge uzmanlarının yetişmesi gerekir.

Burada şunu da söylemek isterim ki Türkiye'nin Pan-Türkizm yaklaşımı, ortak alfabe, ortak dil, ortak para, ortak bayrak gibi konuları Avrasya yöneticilerini, Orta Asya Türk Devletleri'ni sürekli ürkütmektedir. Ayrılıkçı etnik terör örgütleri ise bu tür yaklaşımları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır. Çin bile yükselen ekonomisine enerji desteği bulmak için, Kafkasya'da bu tür konuları kendi çıkarları açısından değerlendirmekte; Rusya, İran, ABD, Çin Japonya, Suudi Arabistan gibi ülkeler de Kafkasya'da etkin olmak istemektedirler. Bu konuda Ruslar değişik çalışmalar yapmaktadır. Örneğin Rusya bazı devletlerden Suudi Arabistan'a burslu öğrenciler göndermiş; zamanla Suudi okullarında eğitilen bu öğrenciler Vahabbiliği Kafkasya'da yaymışlardır. Vahabbilik 1970 yıllarında KGB tarafından Kafkasya'ya sokulmuş, Rus Doğu bilimcisi Miloslavski ise Vahabbiliği dünyaya yaymaya çalışmıştır. Böylece son on yılda Müslümanlar arasında köktendinciliğin yayılması istikrarsızlıkla Rusya'ya yaramıştır.

Şunu da belirtmek isterim ki, Terekeme-Karapapaklar adlı bu eserim için eldeki kaynaklar, yayımlanan belgeler, el yazmaları, tarihi ve arkeolojik bulgular, efsaneler, ihtiyarların sohbetleri bana çok yararlı oldu. Ayrıca bu çalışmamda bana destek veren Sayın Prof. Dr. Aykut Kazancıgil'e, kitabın yayımını gerçekleştiren Su Yayınlarına ve Sayın Recep S. Tatar'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Zihni Papakçı
Kasım 2009 Beyoğlu

BİRİNCİ BÖLÜM

TEREKEME KARAPAPAKLARIN KÖKENİ VE YAŞADIKLARI YÖRELER

Q. Quybuev'in araştırmalarında ve antik edebiyat materyallerinde Borçalı ve Kazaklı adlarına sıkça rastlanıldığı görülmür. Bunun yanı sıra erken dönem Yunan, Pers, Gürcü, Alman, Arap materyallerinde de benzer bilgiler vardır. Örneğin bu bilgilerde Movakan bölgesinde Skifler, Kimerler, Mannalılar ve Midyadalıların devletler kurdukları anlatılır. Skifler, Kimerler, Mannalılar ve Midyalılar Türkçe konuştuklarından onların Ural Altay dil gurubuna ait Türk oldukları anlaşılmaktadır. Terekeme Karapapaklar ise Kür Irmağı bölgesine İ.S. 100 yıllarında iki boy olarak gelerek yerleşmişlerdir. Bu boylar Borçalı ve Kazaklı olarak anıldıklarından onların Türk kökenli oldukları ortaya çıkar. Terekeme-Karapapakların ilk ataları bu boylardır.

Borçalı ve Kazaklı aynı zamanda yöre adları olduğundan bu yörelerde oturanlar bu adlarla tanınmışlardır. Birçok çay, göl, tepe; "Ak Tahta", "Kara Tahta", "Kazancı", "Çakırlı", "Ulaşlı", "Kuşcu", "Koçulu", "Kengerli", "Kazaklı" v.s gibi kasabalar etimolojik oluşumda burada Türk kökenli yöre adlarını kullandıklarından Terekeme Karapapakların da Türk kökenli oldukları netleşir.

Kafkasya'da tarihsel süreçte içgüdüsel olarak kendini korumak isteyen gruplar henüz etnik ayrışmalara yol açmadan önce, kültürleriyle ortaya çıkmışlardır. Zamanla barış içinde yan yana yaşayamayanlar ya sistematik bir birlik oluşturarak Hazar'ı, Dağıstan'ı, Azerbaycan'ı, Ermenistan'ı, Gürcistan'ı kurmuşlar; ya da birbirleriyle etnik olarak ayrılarak kendi etno-kültürel yapılarını oluşturmuşlardır. Bazen tek düze dinsel-ideolojik-askeri olarak birleşmişler; bazen de ekonomik ve coğrafya alanlarının ayrılıklarıyla aşırı dinsel konuma bürünerek Hristiyan, Sünni, Alevi, Şii, Yezidi, Musevi, Şaman, inançlarıyla etnik yapılarını dış etkilere karşı korumak ve canlı tutmak istemişlerdir. Terekemeler, Tatlar, Lezgiler, Malakanlar, Cinçavatlar, Azeriler, Yezidiler, Ermeniler, Nogaylar, Adıgeler, Kazaklar, Karaçaylar Kafkasya'da yaşayan tüm boylar

bu değerler içinde hep aynı yazgıyı paylaşmışlardır.

Terekeme-Karapapaklar bu gelişim içinde tarihsel süreçte bazen başka etniklerle kaynaşmadan kimliklerini korumuşlar, bazen de dinsel inançlar, boysal kaynaşmalarla küçük mutasyonlara uğramışlardır. Kendileri genelde Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan ve Türkiye'de yaşamaktadırlar.

Türkiye'de bu gün Kars'ın toplam nüfusunun %15 Terekemedir. Özellikle Kars'ın Çıldır ilçesinde yoğunlaşmışlardır. Çıldır'ın tüm köyleri Terekeme-Karapapaktır. İkinci en yoğun bulundukları yer. Arpaçay ilçesidir. Burada nüfusun yarıdan çoğunu oluştururlar. Ayrıca Kars Merkez ve Selim, Kağızman ilçelerinde bulunurlar. Kavkazsky Kalendar'a göre eskiden 99 Karapapak köyü vardı ve bunların 63'ü Kars yöresinde, 29'u Ardahan'da 7'si Kağızman'daydı.

Terekeme-Karapapakların bir ikinci gurupları ise Muş'tadır. Onlar önce Malazgirt'e, sonrada şimdiki Yoncalı köyüne yerleşmişlerdir. Ayrıca Bulanık ilçesinde de Terekemeler vardır. Rusların 1877'de Kars'ı işgal etmelerinden sonra içerilere doğru çekilen Terekeme Karapapaklar Silvan, Tokat ve Zile köylerini oluşturmuşlardır. Bunlardan biri olan Acıyurt, Karapapak nüfusuna sahiptir. Ayrıca Kayseri'nin iki köyü Pınarbaşı, Sarız'da Karapapak nüfusuna sahiptir.

Dağıstan'ın Derbent bölgesinde 80.000 kadar Terekeme yaşamaktadır. Derbent'in kuzeyinde Terekeme köyleri; Berkey, Velikent, Cemikent, Deliçoban, Podar, Karadağlı, Ulu Terekem, Solek, Şahbozkent, Mehreçkent, Şebede'dir. 12 pareden oluşan Terekeme köylerinden son üçü şimdi yoktur. Gürcistan'ın Borçalı bölgesinde 500.000 Terekeme yaşamaktadır. Bunlardan Başgeçit'de 40-50, Balnisi'de 40-50, Karayası'da 20, Kaspı'da 4, Karaçöp'te 8-9 Karapapak köyü vardır. Ermenistan'ın işgalindeki Göyçe'de 30-35, Karakoyunlu Deresi'nde 20-25 Karapapak köy vardır. Ayrıca Doğsara ve Almalık köyleri Karapapak köyleridir. Azerbaycan'ın Havuz, Kazak, Aksafa, Gedebe, Şamhoz, Karabağ, İmişli, Belegan, Laçın, Kelbecer, Kubatlı, Cebrail, Fuzuli Zengilan yöreleri Karapapak bölgeleridir.

TEREKEME SÖZCÜĞÜNÜN ANLAMI

Terekeme adı geniş anlamda Terekeme Karapapaklar'ı kapsayıcı bir addır. Terekeme, Türkmenin Arapça çoğulu olmasına karşın, halk etimolojisi onu terk etmek fiilinden türetir. Öyküye göre bu günkü insanlık Kafkasya'nın güneyinde Ağrı Dağı üzerinde karaya oturan gemide bulunan Nuh'un üç oğlu Ham, Sam ve Yaseft'ten türemiştir. Yasef'in yedi oğlundan birinin adı Türk olup bu soydan türeyenler önce Mekke-Medine yakınlarında yaşadılar, daha sonra göç ederek Kafkasya'da Dağıstan'a yerleştiler.

Ünlü tarihçi Marr'ın sınıflamasına göre Dağıstanlılar Terekeme-Kumuklar ile birlikte Kafkasya Yasefilerin üyesidirler. Tarihçi Cuvier ise 19. yy başlarında ırkları üç guruba ayırarak Terekemeler'i Kafkasyalılar gurubuna sokar. Bu gruplar şunlardır.

1. Beyaz ya da Kafkasyalılar
2. Moryalitler
3. Zenerler

Bu tarihte Türkler Kafkasya gurubunun içinde Tatar diye adlandırılır.

Geogfyay Saint-Hilaire'de ise 1860'ta yaptığı değerlendirmede ırkları 4 guruba ayırır.

1. Kaykan
2. Mongal
3. Habeş
4. Hotanta

Geogfyay Saint-Hilaire Kafkas gurubunun içinde Türkleri Kaykan'a sokar. Terekemeler'de bu gurubun üyesidirler. Kadircan Kafli, Stanford J. Show, Arthur Koestler Terekeme Karapapak ve Çeçenleri Hazar Türklerinin etnik kavimlerinden sayarlar. Şerif Mardin'de aynı görüşü paylaşır.

Bazı tarihçilere göre ise gerçekte tarihte Terekeme diye bir kavim bulunmamaktadır. Ancak, Cengiz Han'la Celalettin Harzemşah'ın kavgasında, çoğunlukla Karapapaklar, toplanarak Celalettin Harzemşah'a yardıma giderler. Bundan dolayı, bunlara "birikme, yığılma, toplanma" anlamına gelen Arapça "teraküm" den bozulma "terekeme" demişlerdir.

Bir başka görüşe göre de Kumukların hayvancılık, tarımla uğraşanlarına Terekme denmiştir. Terekme de zamanla Terekeme'ye dönüşmüştür. Dilde bu tür değişim ve dönüşümlerin pek çok örneklerini biliyoruz. Örneğin; Kastin ne Moni'nin, daha sonra Kastamonu olması ya da Amasriye'dan Amasra'ya dönüşmesi gibi...

Bazı tarihçilerin ise Terek ırmağı çevresinde oturanlara "Terekeme" diye adlandırdıklarını da ekleyelim. Birde Karapapak-Karakalpakistan Altay Türklerinden Özbeklerin bir koludur. Özbeklerin üç kolu olduğu tarihi gerçektir. Bunlar, Karapapaklar, Kumuklar ve Türkmenler'dir.

Prof. Dr. Fahrettin Kırzoğlu, "Arapça Türkmen sözcüğünün çoğulu Terekemedir. İran ve Azerbaycan'da Şîî Caferi olanlara Tat, sunnilere Terakkime'den bozma olarak vergi defterlerinde Terekeme adı kullanılır" der.

TEREKEMELERİN DİLİ

Terekeme Karapapakların dili Oğuz Türkçesi'nin doğu grubuna girer. Oğuz Türkçesi iki gruptur. Birinci grup Doğu grubudur. Doğu Anadolu, Kuzey Doğu Kafkasya, Azerbaycan, İran, Irak (Türkmenler) bu grubun şivelerini oluştururlar. İkinci grup Batı grubudur. Osmanlı ve Anadolu şiveleri de bu grubu oluştururlar.

Terekeme Karapapakların dilini bazıları Azerice olarak değerlendirirler. Bu yanlıştır. Azeri sözcüğü Farsça kökenli bir sözcük olup Ateş anlamına gelir. Azerbaycan ise "Ateşin Ülkesi", "Ateşe Tapanların Ülkesi" anlamına gelir. Bu sözcüğü Vahabbi sözcüğü gibi ortaya çıkartıp yayanlar yine Ruslar olmuştur. İranlılar ise bu sözcükten yararlanarak burada yaşayan Türk halklarını Şîî-Caferi (Tat) olarak kendi yararlarına bölmüşlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

TEREKEMELERİN YAŞADIĞI YÖRELERDEN KAFKASLARIN DOĞAL YAPISI

Terekemelerin yaşadıkları yerler genelde Kafkasya olmuştur. Kafkasya Kafkas sıradağlarının her iki yanında Hazar Denizi ile Karadeniz arasında uzanan bölgedir. Çıldır'dan kuzeye doğru gidildikçe uzaklarda sıradağlar sönmüş çamurlu volkanlar, yerden fişkırان ateşler, tepeler ırmaklar görülür. Buralar Kafkasya'nın güneyinin bir kesitidir. Bu bölgede yeraltından sanki fişkıarak yükselmiş tepeler, vadilerde uyuyan devler gibi dururlar. Bunlar sönmüş volkanlardır. Dağlar ise burada bulutların üstüne oturmuş karlı tepeler gibi görünür. Bu tepelerin çevresinde bulutlar dağılınca, güneş ışınlarının parlaklığı altında görkemli bir güzellik ortaya çıkar. Dağlar sanki zamanla birbirleriyle hiç bağlantıları yokmuşçasına oldukları yerde durmaktadır. Bu dayanılmaz görüntü insanı gizemsel duygularla yoğurur.

Kafkasya'dan daha kuzeye doğru gidildikçe büyük uzun vadiler göze çarpar. Bu vadiler yakın çağlara değin deniz suyu ile çalkalanırdı. Hazar denizi sözünü ettiğimiz evrede oldukça büyüktü ve Kafkas dağlarının kuzeyinden Kara Deniz'e bağlanırdı. Boğazlarla Kara Deniz'e birleşen bu büyük çukurluğun neden kurumaya başladığı ve geri çekildiğı henüz bilinmemektedir. Bu gün bu çukurluktan iki sahra ırmağının biri Kara Deniz'e diğeri Hazar Denizi'ne dökülür. Kafkas dağlarının kuzeyindeki denizin kurumasıyla ortaya çıkan vadi ise bitkisel bir örtüyle kaplanmıştır.

Eski Kafkasya dağları bu vadilerden ve ovalardan çok daha önceleri oluşmuştur. Buradaki toprak yüzeyi ise daha önceden bükülmüş, azar azar eğrilip çatlamış ve kırılmıştır. Buradaki ovalarda ise eskiden yer kabuğı yarıklarından çoğı kez lavlar fişkırmış, volkanlar bir zamanlar tütmüş, gürültü çıkarmış; şimdi ise konik tepeler olarak sönmüş, susmuş, karalara bürünmüş, tanınmaz duruma gelmiştir. Bir enkaz konumunda kalan bu tepeler Derbent'ten Apşeron Yarımadası'na kadar 100 km uzunluğunda devam eder gider.

Hazar denizine doğru ise bir vadi görülür ki, bu vadi boyunca Kür ırmağı akar. Bu vadi bir zamanlar belli denizlerin sığ körfeziydi ve kendisini Kafkas tepelerinden dökülen ırmaklar beslerdi. Kafkas dağlarından sürüklenen alüvyonların buraya kadar yığılması ise çok dikkat çekicidir. Kür ırmağının geniş ve basık yatağı zamanla bu alüvyonlardan ötürü alçalır, tabana doğru çökerdi. Bu durum depremde çok tehlike yaratmıştır. Vadi kenarına kurulmuş Şimacini kenti yakın tarihlerde iki kez depremde yıkılmıştı. Yine bu bölgede eski volkanlardan bazı kalıntılar görülmektedir.

Kafkasya'nın diğer bir köşesinde ise Ate yarımadasında, yerdeki yarıklardan sıcak gazlar yayılır. Yarıklardan birine kibrit çakılırsa gazlar alev alır ve bu alev güçlü bir rüzgâr estiğinde sönene değin ateşten diller gibi yanar dururdu. Bilinen en eski çağlardan beri Pari denilen ve ateşe tapan ateşperestler burayı borularla çevirmişlerdi. Güneyin gök kubbesinin altında burası sanki geceleri seyredilen ateş gede tabloları gibidir. Burada ateşli görüntüler arasında dağların uzun karlı görüntüsü öylesine uzanır ki; bakmaya doyum olmaz. Tepelerde ise biriken karlar birçok buzullarla ırmaklara burada başlangıç oluştururlar. Güneş doğarak kızgın ışıklarını saldıgı zaman, karların her yanından sular damlamaya başlar. Öğlene doğru dağların kar örtüsü erimeye başladığı an biriken sular her yandan taşmaya başlar. Sonra bu sular birbirleriyle birleşerek geniş çizgiler halinde dağ çimenlerini sularlar. Gürüldeyerek derbentlerde, küçük derelere dökülürler. Uğuldayarak, sel halinde köpüklenirler. Ardından kendilerini büyük bir ırmağa ulaştırmak için dört bir yandan ovalara doğru yarış şeklinde akarlar.

Burada birçok ırmak buzullardan doğar. Çünkü Kafkaslar'da buzul çoktur. Yalnızca Elbruz dağında 13 büyük, 60 küçük buzul vardır. Tepelerdeki karlardan olağanüstü bir beyazlıkla doğan bu buzullar, aşağılarda sıkıştıkça erir ve kirlenmeye başlarlar. Buzullar, keseklerden ve kayalardan kopan taşlarla karışır ve Terek kollarından birine başlangıç oluştururlar. Kazbek dağında bulunan dev durak buzulu buna örnektir. Bu buzul eğri

düzlükler arasında siyah kirli bir çizgi halinde uzanır. Altından sızan sular ise taş parçalarıyla karışarak az ileride ırmakçıklar oluşturmaya başlarlar. Ne zaman Kazbek dağı bulutlarla örtülür, güçlü bir sağanak başlarsa suların gittikçe hızı artar. Daha önceki alçak gönüllü akışı vahşi bir canavara dönüşür. Köpüklerin uğultuları arasında büyük keseklere hızla çarparak Daryal Derbent'tinden aşağı doğru kirden çamurdan katılmış bir durumda akar.

Çoğu kez buradaki ırmaklar yağmurla birden şişerek kabarırlar. Kuduran çamur, taş yığını vadide o kadar büyük hızla akar ki, ne insanlar ne de hayvanlar onun önünde durmayı başaramazlar. Dağlılar, dağların bu şakalarını bildikleri için sele yakalanma riskinden uzak dururlar. Fırtınanın hızından devrilen 15 metrelik gürgenler, beyaz çamlar sele kapıldığı zaman, azgın sular onları küçük bir dal gibi sürükleyip götürür. Koskoca ağaçlar kayalara, yan, düz, tepetakla vuruşlarla aşağılara doğru yuvarlanırlar. Sonuçta, yapraksız, dalı budağı kırık, kabuğu soyulmuş kılık kıyafeti çıkmış bir durumda, eğer bir çöp gibi kırılmamış ise, vadi de akıntının azaldığı bir noktada kum ya da çamura saplanıp kalırlar.

Burada kış mevsiminde karlar yüksek oyukların içinde yığılırlar. Irmaklar ise yataklarını bu kar yığınlarının altından bir tünel gibi açarlar. Tüneli oluşturan kar yığından erime yolu ile sızan sular bu ırmakları beslerler. Ancak bazen ırmak kapanıp göl halinde birikir. Sular yükseldiğinde ise önündeki kar yığını- nı vahşi bir gürültüyle parçalar. O zaman bu kar yığını çamur ve taş yığınları şeklinde aşağılara doğru büyük bir coşkuyla akar. Bu yığıntılar zamanla denize kadar bile ulaşabilir. Kafkasya'da bu denli bir yığın ırmağın bulunması çok doğaldır. Bu ırmaklar taşıdıkları alüvyonlarla bazen önce kendi yollarını kaparlar; bazen de kendilerine yeni yollar açarak vadilere, oradan da denizlere ulaşırlar.

Terek ırmağı Kafkasya'daki ırmakların en hızlı akanıdır. Bu ırmak Daryal Derbenti'nden geçer. Yakınlarında Kızlar kenti vardır ki bu kent üzüm bağları ile örtülüdür. Irmak boyunca ise

irili ufaklı birçok Terekeme köyü kurulmuştur. Bunların birçoğu su seviyesinin altındaki kotlardadır ve setlerle korunmaktadır. Bazen güçlü yağmurlarla ırmak bu setleri parçalar ve köyleri su basar. Böylece bağlar, bahçeler, taş, çamur, balçık altında kalır. Bazen de güneşli havalarda ırmak sessizce kıvrıla kıvrıla akıp gider. Bazen de bu ırmak çılgınca akışıyla Kafkasya'yı yıkarak önüne kattığı enkazla Hazar Denizi'ni doldurur. Yakından baktığınızda sel suyunun hızlı ama uslu aktığını ve diz boyunu geçmediğini sanırsınız. Ayağınızı bastığınızda suyun dibindeki tabanın nasıl hareket halinde olduğunu görüp şaşarsınız. Suyun altındaki taş akıntısı ise çok ilginçtir. Bu akıntı gözle görülme bile taşların şıkırtısını duymamak olanaksızdır.

Karlar, buzullar, ırmaklar Kafkasya'yı birçok vadi ve derbentlerle ayırmıştır. Bu oluşumlar dağların görüntülerine öyle ayrı ve özgün bir güzellik kazandırır ki bu görüntü hiç bir yerde bulunmaz. Sözüünü ettiğim görkemli doğa tablosunu renklendiren zengin bir bitki örtüsü de ayrıca burada dikkati çeker.

Karadeniz'e kadar uzanan siyah hendek görünümündeki derbentler ise, mavi hafif dumanlar çıkararak birer ırmakçık şeklinde bütün Batı Kafkasya'yı kapsar. Batı Kafkasya, Doğu'ya oranla daha çok yağışlıdır. Bu bölgede dağ eteklerinde, deniz kıyısında hava, gaz damlacıklarından ötürü boğucu ve sıkıntılıdır. Uzaktan saydam, hoş bir duman gibi görünür. Bu dumanın arkasından dağlar, tepeler bir görünüp bir kaybolur. Bulutlar ise yine bu bölgede bir imge gibi azar azar kümeleşir, durur. Burada güçlü yağmurlar dağlarda toprağı suladığından, bütün dağlar kıvrıcık tüylü bir bitki halısıyla döşelidir. Güney yamaçlarda hava o kadar ılık ve sıcaktır ki, hemen karların yanında çiçeklere rastlanır. Yazları kar sınırı yukarılara doğru çekilmeye başlayınca, taşlara yapışan boz yosunlar sıcak bir yaşam sürerler. 3000 metre yükseklikte kızgın ışık şemsiyesi altında çiçekler açmaya, olgunlaşmaya ve üremeye başladığı zaman her taraf sanki bir gecede lale ve zambakla örtülür. Burada bazı bitkiler yapraklanarak dağ çayırlarının özlü otlarıyla süslenir. Bu çayırlar 2000-3000 metre yükseklikte karlarla birlikte hoş bir görün-

tü içindedirler. Havada uçan kartallar toz tanesine, koyun sürüleri inci kümesine, insanlar ve köpekler ise küçük noktalara benzerler. Bin metre aşağılara, orman bölgesine inersek geniş ışıklı çayırdan sonra büyük çam ormanına girilir. Nemli serin hava katran kokar. Büyük çamların aralıklarından gökyüzü mavimsi parça parça görünür. Akşama doğru denizden yükselen sulu dumanlar ormanı bir sisle kaplar.

Çam ormanları altında gürgen ormanı başlar ki bu orman bazen Karadeniz'e kadar uzanır. Bu ışıklı bölgelerde meşe, kestane, yunan cevizi, karaağaç, ihlamur, çınar, yabani elma, armut ağaçlarından oluşan korucuklar birbirini izlerler. Gölgeyi olan bu topraklarda ota hiç yer yoktur. Çünkü taban geçilmez, sık, oldukça dikenli bir bitki örtüsü ile kaplıdır. Sarmaşıklı ağaç gövdelerine öteki bitki ve yabani üzümler karışır ki, dallara sarılı, bir ağaçtan öbürüne kollar atarak ağaçlar üstünde yeşil bir bitki örtüsü oluştururlar. Güzel defne ağacı ve dikenli sarmaşık, kıızılcık, ardıç, kırmızı köşklü ağacı üç metre kalınlığında gövdesi olan eğrelti ağacı ve daha birçok bitki dağ eteklerinde yetişerek sınırsız perdecikler oluştururlar. Ilık ve nemli vadileriyle, limonluklarla dolu Batı Kafkasya sahillerinde halk, pamuk, muz, hurma, portakal, çay, zeytin yetiştirir.

Kafkasya'nın bu köşesinde, Karadeniz'in yeşil sahillerinde Avustralya'ya özgü okalıptüs ağacı sanki vatanındaymış gibi yetişir. Kışları dağlardan kayan karlar bunları ezmediği gibi dondurmaz da. Dağlardan kovalanan yaban keçileri, kuşlar bu bölgede barınak bulurlar. Kafkasya'nın Karadeniz'e bakan yamaçları buradadır. Doğuya doğru gidildikçe havada nem azalır, bitkilerde ise seyreklik görülür. Yamaçlar ise sanki yaşlı gibi çıplak, koyu bir renk alır. Burada derbentleri gizemsel bir ıssızlık kapsar. Orta Kafkasya'da Karadeniz'e özgü bitkilerden eser yoktur. Doğu'da Dağıstan ve Hazar denizi kıyılarında ise havanın kuruluşu, sertliği ve ayrıca yağmursuzluk vadileri susuz bir çöle çevirmiştir. Bu nedenle bölgede pek, bitki çeşidi olmaz.

Dağlar ülkesi adı verilen Dağıstan katı ve acımasızdır. Koysu, Sulak ve Samur ırmakları Dağıstan'ı derin derbentlerle

ayırır. Derbentler arasındaki doğal platolar, dağ tepelerindeki ufak düzlükler ve havanın serinliği dağlara ayrı bir kişilik kazandırmıştır. Yağmurlar, gözecikler dağın kabarıklılığını, sertliğini yumuşatamaz. İlginç olan da bu yağmurlar aynı dağın eteğindeki bitki örtüsünü sulamamasıdır. Bu sular derecikler durumunda dağ yamaçlarında birikerek, 10-20 metrelik kayalıklar arasında koyu bir bulanıklıkla, sulu çamur olarak akarlar. Burada derelerin dibini görmek olanaksızdır. Bazı yerlerde derbentlerin iki ucu birbirlerine oldukça yaklaştığından, dağlar bu yaklaşımdan yararlanarak uçurlara köprüler kurar gibidirler. İki kıyı birbirine yakın olmasına karşın derin yarıklar yüzünden bir tepeden öbürüne geçmek zordur. İnişli yokuşlu, duvara kazınmış gibi merdivenli bir yol ve uzunca bir yolculuk gerekir. Sözü ettiğimiz bu dar patikadan ancak yayalar ve Dağlıların usta atları yürüyebilir. Yolun bir yanı yüksek bir kaya duvar, öte yanı dibi görülmeyecek kadar derin bir uçurumdur. Yollar genellikle tek yönlüdür ve ancak bir yöne gidilebilir. Patika üzerinde karşılaşılması, hele at üzerinde karşılaşması demek yolculardan birinin ölümü göze alması demektir. Çünkü yol vermek oldukça güçtür.

Burada yeşil çayırklar ya yüksek eğri düzlükler ya da platolardadır. Alt taraflar ise boş ve çıplaktır. Buranın başlıca bitki örtüsü ise bir tür çalılıktır. Onlar da pek ağaç görüntüsü vermezler; dikili iskelet gibidirler. Hazar Denizi'ne bakan yamaçlarda, Bakü ve Derbent yöresinde dağ suları ile sulanan bahçeler vardır. Burada da ırmaklar toprağı ıslatmazlar. Kür ırmağı, Kafkas dağlarının eteğinden çorak bir kalıntı ile örtülü Muganeski suyunun karşısından akar geçer. Cılız bitkiler ve ağaçlar arazide yapma küçük göl şeklinde sıkışıp kalmışlardır. Bu ağaçlar havanın kuruluşuna yapraklarının üstündeki havlarla karşı koyarlar. Ağır tatlı bir koku yayan bitkiler kısa ilkbahardan yararlanarak cılız ve hemen hemen yapraksız dallarında çiçek açıp meyve vermeye çalışırlar. Develer bile, dallardaki kuru dikenli çalılarını güçlükle kemirirler. Bu bölgenin şiddetli sıcağına ve kum toprağına en iyi uyum gösteren Molyanka adı verilen bitkilerdir.

Aras ve Kür gibi büyük ırmakların yakınlığı, bu ıssız çölün insan gücü ve aklıyla yapılan kanallarla sulanabileceği umudunu vermektedir.

Kafkas sıradağlarının iki ucu arasında şaşılacak derecedeki güzel görüntüler vardır. Poti'den, Bakü'ye vagon içinde uzayan bir yolculukta, olağanüstü verimli yeşillikler görülür. Bu iki yörenin sınırını Suram sıradağları oluşturur ki, bu dağlar Kafkas ve Ermenistan sıradağları ile birleşir. Batı Kafkasya'da doğanın ışık cümbüşü, yaprak hışırtıları ve iklim, insanı çok hoş etkiler. Buralar Kafkasya'nın Avrupa'ya dönük, gülen canlı yüzüdür. Doğu Kafkasya'da ise insanlar Asya'nın ağır sıcağına, zehirli böceklerine, akreplerine ve Busi denilen örümceklerine bağlı kalırlar. Hazar Denizi'nin tuzlu suları da havayı nemlendirmeye yetmez. Kuran ormanlarının kuzey bölümlerinde ise kurtlar dolaşır ki, bunlar Asya hayvanlarının temsilcileridir.

Karadeniz kıyılarında çok çeşitli sıralı özlü meyveler vardır. Ayrıca en küçük kuştan, Kafkas Sülünü'ne kadar birçok kuş ormanların üzerinde ve içlerinde dolaşır. Burada değişik çiçekler içinde yırtıcı hayvanların bağırtıları, yaban domuzlarının yerleri eşelemeleri, geyik ve dağ keçilerinin oynasmaları ormana ayrı bir hava verir. Hele ürkek geyiklerin, uzun boynuzlarıyla en sarp ve karlı yerlerde, avcıların kendilerini izlemekte zorlanacakları alanlarda dolaşmaları, buralara ayrı bir renk katar. Kuban Irmağı'nın kollarından olan Zelençuk ve Laba Irmaklarının kıyılarında ise yaban eşeklerine rastlanır ki, bunlar Gurudnen eyaletinde Peludiç ormanında yaşayan eşeklerin atalarıdır. Burada Terekeme köyleri çevresindeki çalılıklarda yanıp sönerik uçuşan ateş böceklerinin aydınlığına çakalların uluma ve hırlama sesleri de eşlik eder.

Gerek Doğu'da gerekse Karadeniz yöresinde doğal güzellikler arasında, ılık ve nemli yerlerde oldukça tehlikeli bölgeler de vardır ki, insanlar oralardan genelde uzak dururlar. Çünkü aşırı sıcak ve nem nedeniyle yere düşmüş ağaç, gövde, dal ve yapraklarının çürümesiyle burada alçak bölgelerde sıtma olur. Sıtma özellikle akşam serinliğinde hava yoluyla, meyve şırası-

la, bir bardak su ya da sivrisinek ısırmasıyla insanlara bulaşır. Kurbanların pek azı zarar görmeden sıyrılabilir. Sıtma üreten öyle bölgeler vardır ki orada insanların yaşaması olanaksızdır. Yalnız mandalar, karada yaşayan hayvanlar burada barınabilir. Sözüünü ettiğimiz bu sıtma yuvaları her zaman alçak yerlerdedir. Dağlardan gelen sular orada birikerek yağlı toprağı besler, birçok bitkiye yaşam kaynağı olur. Bitkilerin dibi güneş yüzü görmediğı gibi, buralarda rüzgâr dahi esmez.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEREKEME KARAPAPAKLARIN KAFKAS KOMŞULARI

Araplar Eski Dostor kenti pazarında o kadar çok değişik etnik kökenden insanlar bir araya gelirmiş ki; Romalı hekimler bunlarla ilişkiye girebilmek için 70 ve bir söylentiye göre de 130 tercüman kullanırlar derlermiş. Bu yörede ona yakın bölgede her biri kendi dili ile konuşan bu kadar da soy varmış. Kafkasya'nın bu dil zenginliği dışarıdan gelenleri öylesine şaşırtmış ki, bu yöreye Araplar "diller dağı" adını vermişler. Günümüzde bile bu dil zenginliği aynen sürmektedir. Her kavim yaşamını sürdürmek için burada kendine uygun bir yer bulmuştur. Burada verimli sıcak düzlükler, kuru çöller olduğu gibi, yaylalar, sahiller, dağ ormanları, çayırlar, dostun ya da düşmanın geçmekte zorlanacakları yüksek derbentler de vardır.

Kafkasya bitki ve hayvan çokluğu açısından zengindir. Ayrıca bölgede gümüş, bakır, altın, tuz, petrol, mangan, kükürt gibi ticari değerleri yüksek yer altı zenginlikleri de vardır. İkliminin ılımanlığı, doğa güzellikleri, Asya ile Avrupa arasında iki denizin arasında yer alması Kafkasya'nın önemini artırmıştır. Bundan ötürü Kafkasya tarihinde göç eden kavimleri kendisine çekmesini sağlamıştır. Bazı göçebe kavimler ise düşmanlarından kaçabilmek için buradaki dağlara ve derbentlere sığınarak kendilerini korumuşlardır. Sonuçta Kafkasya'da gelenek, görenek, din, dil yönünden çeşitli halklar toplanmış ve bir insan müzesi ortaya çıkmıştır.

Tiflis'te, Bakü'de bir yerli pazarında kalabalığı karışınca insan nerdeyse kendini yitirir. Rus giysili Malakanlar, elinde kamçıları olan Terekemeler, kalpaklı Kuban Kazakları, dağlı giysileri ile dükkânda hançer alışverişi yapan bir Lezgi, sarma sigara tütüren Gürcüler, elinde sarı leğen taşıyan bir Ermeni, köşede kahve içen Türk v.s. Bu pazarlarda Abaza, Çerkes, Türkistanlı, Yezidi, Kürt Musevi bazen de Alman, Hintli, Çinli bile bulunur.

Uğraşları açısından da Kafkasyalılar'ı sınıflandırabiliriz: Köylü, çiftçi, bağcı, göçebe, sanatkâr, esnaf, işçi, tüccar, hatta yol kesen. En doğru sınıflandırma ise Kafkasyalılar'ı bölge bölge kabileleriyle tanıyıp incelemektir.

I. ÇERKESLER

Başlıca kabileleri Kabardaylar, Besleneyler (Besniler), Kemirguveyler (Temirgoy-Çemguylar), Şapsığlar (Şapsuğlar), Janeler, Natukhalar, Ubuhlar (Ubih-Vubih-Ubukhlar), Abzahlar (Abzakhlar), Bjeduglar (Bjedukhlar) ve Mahuşlardır.

Çerkes kabilelerini Metçunatuka dil yönünden üç ana gruba ayırır.

- 1- Kuzey Çerkesleri (Abzah, Hatukuay, Kemirguvey, Adamey, Mahoş, Şapsığ, Natukhaç ve Ubuh kabileleri),
- 2- Büyük ve Küçük Kabardaylar ile Besleneyler,
- 3- Abazalar

Dil bakımından Kuzey Çerkesleri (Ubuhlar hariç olmak üzere) birbirlerini anlayabilirler. Ancak bunlar Abhaz-Abazalar ile anlaşılamazlar. Ubuhlar da Abhaz-Abazalarla daha yakın oldukları için onların etkileri altında kalarak Kuzey Çerkesleri'nden dil yönünden ayrılmışlardır. Bu nedenle dilciler genellikle Ubuhlar'ı Çerkesler ile Abhaz Abazalar arasında ara yerde bulunan ve ayrı bir kabile olarak ele alırlar.

Gerçekte bütün Çerkes kabileleri ile Abhaz-Abazalar aynı köktendir. Bu iki grup birbirlerinden genelde Kafkas Dağları ile ayrılmışlardır. Kuzey Çerkesleri'nin yüzleri kuzeye, yani Kuban Irmağına doğru dönük olduğu halde, ikincilerin yüzleri ve ilişkileri daha çok Karadeniz'e ve Gürcistan yönüne dönüktür. Abhazların iç kesimlerde ve dağlar arasındaki vadilerde oturanları ise Abazalar ve Çerkesler ile köprü görevini görmüşlerdir. Karadeniz kıyılarında oturan Abhazlar ise Gürcülerle yakın ilişkiler içerisindeyler. Geçmişte aralarında onların etkisiyle Hıristiyanlık bile yayılmıştı.

A) Kabardaylar

En kalabalık Çerkes kabilesidir. Büyük ve Küçük Zelençuk havzalarından güney doğuya doğru Vladikafka'ya kadar uzanan ve Kuma ile Terek'in yukarı kollarının suladıkları geniş bölgede otururlar. Batı komşuları Besleneyler, Abazalar; doğu komşuları Çeçen-İnguşlar; güney komşuları ise Karaçay-Balkarlar'dır. Büyük Kabardaylar iki gruba ayrılırlar. Büyük Kabardaylar Nalçik çevresinde, Küçük Kabardaylar ise Mozdok (Mazdek ve Mezdegül) çevresinde otururlar.

Kabarday'lar Kafkasya'nın en etkin yöresinde otururlar. Burası Daryal geçidinin ağzıdır. Daryal geçidi aynı zamanda Doğu ve Batı Kafkasya arasında köprü görevini görür. Kabardaylar 16. yy.dan başlayarak genelde Rusya ile iyi ilişkilerde bulunmuşlardır. Hatta Kabardaylar'ın prens sülalesi ile Rus çarları arasında akrabalık bağları bile kurulmuştu. Bu yüzden Kabarday topraklarına Ruslar pek saldırmamışlardır. Ayrıca Kabardaylar Ruslarla mücadelelere diğer kabileler kadar katılmamışlardır. 1848-1849'da Şeyh Şamil Kabardaylar'ı kendisine bağlamak istemiş; bu amaçla Kabarday bölgesine bir harekât düzenlemişse de, Kabardaylar'ın tarafsızlıklarını değiştiremediği için bir şey elde edemeden geri dönmek zorunda kalmıştır. Ruslar onları yerlerinden çıkartmaya kalkışmamışlar ve dolayısıyla bu kabileden göç edenler çok az olmuştur.

B) Besleneyler

Büyük ve Küçük Laba vadileri ile Urap (Varpa) havzasında otururlardı. Ayrıca Kuban Ovası ile Çegen, Fars ve Psefir vadilerine kadar da yayılmışlardı. Genellikle Kabarday'larla birlikte anılırlar. Besleneyler Kabardaylar'ın bir koludur. Kafkas kabilelerinin içinde fiziksel yapı bakımından en güzel insanların çıktığı bir kabile olarak görülürler. Batılarında Kemirguveyler ve Abzahlar bulunur. Güneybatı ve güneylerinde ise Barakay, Kazıbeg, Segerey ve Başubeg gibi Abaza oymakları bulunur. Kuzeyden ise Besleneyler'in toprakları Kuban Irmağı tarafından sınırlanır.

C) Kemirguveyleyler

Kuban Irmağı ile Laba ve Şagvaşe Irmakları arasındaki bölgede otururlar. Kemirguveyleyler'in yaşadıkları bölge kuzeyden Kuban, doğudan Besleneyler, batıdan Bjeduğlar, güneyden ise Abzahlar tarafından çevrilir. Üç gruptan oluşurlar.

- 1- Kuban Irmağına doğru Adameyleyler,
- 2- Ciraki ve Ratazay çevresinde Yegerkoyleyler,
- 3- Kiraylar

D) Şapsığlar

Kuban Irmağının güneyindeki düzlük ile Kafkas Dağları'na kadar uzanan bölgede otururlar. Doğudan Bjeduğlar ve Abzahlar, batıdan ise Natukhaçlarla çevrilidirler. Natukhaçların da Şapsığlar'dan ayrılmış bir kol oldukları ileri sürülür. Bunların Tuapse yakınlarında oturan kolonilerine "Küçük Şapsığlar", dağların kuzeyinde Kuban'a doğru oturan ana kitlelerine ise "Büyük Şapsığlar" denir.

E) Janeler

1778'e kadar Kuban'ın sağ sahilinde oturan Janeler, Rusların yaklaşması üzerine bu Irmağın sol sahiline çekilmişlerdir. 1864'e kadar Adegum Irmağı boyunca ve Pşets ile Kholay vadilerinde, Karakubanski Adası'nda yaşadılar. Doğudan Şapsığlar, güneyden de Nakuthaçlar ile komşu olmuşlardı. Ancak büyük ölçüde bu iki kabileye karışarak erimiş olduklarından, göç devresinde nüfusları çok azaldı.

F) Natukhaçlar

Karadeniz kıyılarında, Taman Yarımadası'nda kıyı boyunca Şapsığ, Ubuh ve Abzah bölgelerine kadar uzanan alanda yaşıyorlardı. Adegum, Tsemez, Taşıps, Bakan, Lieşepsin, Kudak, Nefilh (Nepif), Psıf, Khups, Prabeps vadileri Natukhaçlarındı. Anapa ve Novorossiski çevrelerinde daha yoğun olarak bulunuyorlardı. Kafkasya'da Rusya'ya karşı en etkin bir biçimde karşı koyan kabileler arasında yer almışlardı.

G) Ubuhlar

Natukhaçlar, Şapsığlar, Abzahlar ve Abhaz-Abazalar arasında ve Karadeniz kıyılarına uzanan bölgede oturmaktaydılar. Şagvaşe (Byelaya) ile Pşeha ırmaklarının kaynakları ve Ziguebze (Zuebze) Lou (Lon), Nige, Bath, Da gomeps, Psikh, Şaşe (Sakhe) ve Hamiş ırmaklarının vadileri de Ubuhların bölgesindeydi. Ruslar'a en son teslim olan kabiledir. Tamamı 1864'de göç etmiş olduğundan Kafkasya'da hiç Ubuh kalmamıştır.

H) Abzahlar

Kabardaylar'dan sonra en kalabalık Çerkes kabilesidir. Bu kabile Ruslar'a karşı mücadelelerde Natukhaçlar ve Ubuhlarla birlikte en ön saflarda yer almıştır. Bu kabile aynı zamanda diğer Çerkes kabilelerine karşın en demokrat kabiledir. Aralarında soyluların nüfuzu daha az ve sınıf ayrılıkları daha az belirgindir. Bu kabile, Kafkas Dağları'nın kuzey eteklerinde ve Kuban'ın orta alanına katılan kollarının suladıkları bölgede oturlardı. Burası Batı Kafkasya'nın merkezi kesimi olduğu için genel olarak bu bölgeye Abzahya'da denir. Dört guruptan oluşan kolları vardır.

1- Şagvaşe (Khurçips, Pşeha, Pkhats, Tfiseps) kolları,

2- Laba, Psizun (Psızuy-Malaya Lab!!) Şegupsin, Hagur Fars kolları,

3- Psij, Mat (Mart), Pças (Pçah) kolları,

4- Psekups kolları

I) Bjeduğlar

Doğudan Kemirguveyler, batıdan Şapsığlar, güneyden Abzahlar, kuzeyden de Kuban ırmağı tarafından sınırlanırlar. Rusların 19. yy başlarındaki baskılarına kadar Kuban ırmağının kuzeyinde oturlardı. Kuban' ın güneyine göç ettikten sonra Psikh, Mat (Psikhomat), Pçah, Psekups, Çebi Unabat ve Sup vadilerine yerleşmişlerdi. Genelde küçük bir kabile idi.

J) Hatıkoylar

Küçük bir kabiledir. Osmanlı topraklarına göç eden nüfus içerisinde bu kabileye bağlı kişilerden de söz edilmektedir. 18. yy'ın sonlarında Bjeduğların batısında ve Kuban ırmağının sol tarafı ile Şagvaşe'nin sağ tarafında oturuyorlardı. 19. yy'ın ilk yarısında daha doğuya kayarak Bjeduğlar ve Kemirguveylerin arasına yerleşmişlerdir.

K) Makhoşlar

Bu kabile de küçüktür. Ancak bunlarında özellikle 1858-1859 yıllarında göç etmiş olduğuna Osmanlı Arşiv belgelerinden rastlanmıştır. Bu kabile Laba ve Şagvaşe ırmaklarının orta alanları arasında ve Fars'ın yukarı boylarında oturuyordu. Daha önceleri ise Batinkoy'un kuzeyinde ve Laba'nın batısında otur-maktaydı.

2. ABHAZLAR-ABAZALAR

Abhaz-Abazalar güney ve güney-doğudan Gürcüler'le, kuzey-doğudan (aşağıdan, yukarıya doğru) Svanlar, Karaçay-Malkarlar ve Kabartaylar ile komşudurlar. Kuzeyde ise Besleneyler, Abzahlar ve Ubuhlar ile çevrilidirler.

Genel olarak kıyı kesiminde oturanlar Hristiyan, iç kesimlerde ve dağlar arasındaki vadilerde oturanlar ise Müslümanlardır. Dilleri Çerkes kabilelerinin dillerinden oldukça ayrı olduğundan, Kafkas dilleri arasında ayrı bir dil grubu olarak ele alınırlar. Kıyı kesiminde oturan ana Ahbaz kitlesinden ayrı olarak dağlarda ve Kabardaylar ile Besleneyler'e yakın olarak oturan Abazalar ise ana kitle ile zorluk çekmeden anlaşabilirler. Ancak ilişkileri ana kitleden çok Kabardaylar ve Besleneyler ile daha çok olmuştur.

Abhazlar İngur Irmağı'ndan kuzeye doğru Kafkas Dağı'nın doruklarına ve Karadeniz kıyıları boyunca Adler'in ötesine kadar uzanan geniş bir bölgede yaşamışlardır. 14. yy'a kadar Kuban boylarına kadar olan alanda da kolları vardı. Ancak kuzeyden inen Kabardayların baskısı sonucunda yerlerini tümüyle onlara

bırakarak Karadeniz kıyılarına inmek zorunda kalmışlardır.

İki ana kitleye ayrılırlar.

1- Abhazlar (Kendilerine Apsuva derler),

2- Abazalar (Abazinler, kendilerine Aşuva derler)

1- Abhazlar: Karadeniz kıyıları boyunca İngur Irmağı'ndan, Adler'e, Soçi yakınlarına kadar uzanan kıyı yöresinden İngur Vadisi boyunca iç kesimlerde otururlar. Belli başlı beş oymağı vardır. Bunlar kıyı boyunca kuzeyden güneye doğru Ciget (Zigetler), Abzıblar, Ahçipsular (Ahçipsa), iç kesimlerde ise kuzeye doğru Zamballar (Hırps veya Tzaballar), güneyde ise Aybğa oymaklarıdır. Abhazların bir kısmı Rusya ile iyi geçinme politikasını benimsemiş, bir kısmı ise Çerkes kabileleri ile birlikte ya da ayrı olarak Rusya'ya karşı mücadele etmiştir. Bunlar ise genellikle Müslüman Abhazlar'dır.

2- Abazalar: Kuban'ın kaynaklarına yakın olan bölgede ve yukarı boylarında otururlar. İki ana gruba ayrılırlar.

I- Tapanta (Altı Kesek Abaza) : Kuban kaynakları, Büyük ve Küçük Zelençuk vadilerinde otururlar. Yurtların Kuma ve Podkumuk'a kadar uzanır. Adlarını beylerinden alan altı gruba bölünürler. Dudaruk, Lo, Kliiç, Kyeç, Biberd ve Cantemir.

II- Şkaraya (ya da Aşkar): Yedi oymaktan oluşur: Mudavey, Kazılbeg, Şegerey, Tam, Başılıbeg, Barakay ve Bağ. Bu Abazalar Rusya ile savaşı en güçlü bir biçimde katılmışlardır.

3. GÜRCÜLER

Çoruh Vadisi'nden doğuda Alazan Irmağı ve Zakatalı bölgesine kadar, kuzeyde Kafkas Dağları'nın güney eteklerinden güneye Gümrü-Elizavetopol hattına kadar uzanan geniş bölgede yaşarlar. Kuzeyden (soldan, sağa olmak üzere) Abhazlar, Svanlar, Osssetler, Çeçenler Lezgiler'le komşudurlar. Güney-doğuda ise Azeriler'le sınırları aşağı yukarı Nuha yakınlarından geçer. Güneylerinde Ermeniler bulunur.

Dil bakımından "Güney-Batı Kafkasya Dilleri Grubu oluşturmakla birlikte 9 gruba ayrılırlar.

1- Asıl Gürcüler: Tiflis çevresinde Kartli ile Kakheti'de yaşarlar. Zakatali çevresinde oturan İnguiller'de bu gruba dahil edilirler.

2- İmeretler: Riyon ile Yukarı Kura ırmakları arasında oturlar.

3- Gurienliler: Kutais yakınında oturlar.

4- Acarlar: Batum çevresinde oturlar.

5- Kevsurlar: Kura ırmağının kuzeyinde oturlar.

6- Tuşlar: Tiflis'in batısında oturlar.

7- Pşavlar: Tiflis'in kuzey doğusunda oturlar.

8- Mengreller: İngur-Riyon Irmakları arasında oturlar.

9- Lazlar: Çoruh vadisinde oturlar.

Bunların en kalabalık grupları Asıl Gürcüler, İmeretler ve Mingrellerdir. Lazlar ve Acarlar tamamıyla Müslüman olup, Gürcüler arasında da Müslüman olanlar vardır. Malte Brun, Gürcülerin 1832'de 300.000 nüfusa sahip olduklarını ileri sürmüştür. A. Cevdet Paşa ise Kırım savaşı sırasında onların 100.000 haneye yakın olup, 66.000 hanesinin Hristiyan, 6.000 hanesinin Müslüman, 8.000 hanesinin de putperest olduklarını belirtmektedir. Öte taraftan, E. Orsolle (1885 civarında) yaklaşık olarak Asıl Gürcüler 1.500.000, Pşavlar 8.000, Tuşlar 5.000, Khevsurlar 7.000 nüfus olarak belirtiliyordu. Von Thielman'ın (1872'de) "aşağı, yukarı 900.000 nüfus" diyor (Ancak hesaba yalnız Kartli ve Kakheti Gürcüleri'ni dahil etmiş olacak). Bryce 1877 de 550.000, 1896'da ise 800.000 rakamlarını vermiştir. 1897'deki resmi Rus nüfus sayım göre ise Gürcülerin nüfusları 1.393.100 kişi olarak hesaplanmıştır.

Gürcülerin büyük kısmı Ortodoks Hristiyan oldukları için Müslümanlara karşı kendilerini korumak amacıyla önce Bizans İmparatorluğu ile 17. yy'ın başlarından itibaren de Rusya ile işbirliği yapmışlardır. Batıdan Osmanlıların, güneyden de İranlıların sıkıştırılmaları karşısında Rusya'nın yardımını sağlamaya çalışmışlardır. Gürecitan'da gittikçe artan Rus nüfuzu nihayet II. İrakli zamanında (1783 de) bu ülkenin Rusya'nın etkisi altına resmen girmesine yol açmıştır. 1801 de ise I. Jorj'un saltanatı

esnasında Rusya, Gürcistan Krallığı'nı ortadan kaldırarak, bu ülkeyi Rusya'ya ilhak etmiştir. Bu olay ulusalcı Gürcülerin ayaklanmalarına yol açmışsa da 19. yy'ın ilk çeyreğinde çıkan bu ayaklanmaları bastırarak bu ülke üzerinde tam bir kontrol kurmuşlardır. Bundan sonra Gürcistan hem Kafkasya'yı güneyden kuşatmak hem de Anadolu'ya saldırmak için olağanüstü bir üs görevini görmüştür. Ancak Müslüman Gürcüler ve Acarlar Rus egemenliğine boyun eğmek istememişler, sık sık ayaklanmışlardır. Çerkeslerin göçlerinden etkilendiklerinden çoğunluğu Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir.

4. SVANLAR

Elburz Dağı'nın güney eteklerinde yaşayan ve Strabon'un da anlatmış olduğu bu kabile 19. yy'ın ikinci yarısında yaklaşık 15-20.000 nüfusa sahipti. Dilleri Gürcüceye bağlanmakla beraber ayrılıkları da vardır. Küçük ve çeşitli yönlerden önemi az olan kabileydi. Aralarında Hristiyanlık ve putperestlik yayılmıştı. 1856'da Rus egemenliği altına girmişlerdir.

5. ÇEÇEN-İNGUŞLAR

Gerçek yurtları; Kafkasya'nın doğusuna düşen ve Terek Irmağı'nın kolları olan Sunja ve Argun'un suladıkları bölgedir. Kuzeyde Terek ırmağına, Doğuda Andi-Koyu ve Argun ırmaklarının arasındaki toprakların ortalarına yayılır. Güneyde Gürcülerle ilişkileri vardır. Batıda Daryal Geçidi ve daha güneye doğru Osetler'le komşudurlar. Doğuda ise Avarlar ve Andiler bulunur. Genel olarak Çeçen-İnguşlar Kafkasya'nın stratejik önemi en büyük noktalarından birine sahiptir. Ve bu sayede Daryal Geçidi'ni tehdit gibi, Doğu Kafkasya ve Batı Kafkasya arasında iletişimi korumak ya da sağlamak için Kabartayların sahip oldukları avantaja bunlar da sahiptirler. Yurtları sarp, dağlık ve ormanlık olduğu için, içine girmesi zor ve tehlikelidir. Ayrıca bunlar son derece savaşçıdır. Özellikle toprağın koşullarından yararlanarak Rus birliklerine karşı giriştikleri çete savaşı ile çok başarılı olmuşlardır. Dinlerine ve özgürlüklerine olan düş-

künlükleri nedeniyle Şeyh Şamil 'in en sadık taraftarları olmuşlar, sonuna kadar onun yanında savaşmışlardı. Doğu Kafkasya'nın düşmesinden sonra dahi birçok kez Rus idaresine karşı ayaklanarak, onları bozguna uğraştırmışlardır.

Üç gruba ayrılırlar;

1- Çeçenler (Kendilerine Nokhçi derler);

2- İnguşlar (Kendilerine Galgay derler),

3- Kistler

Nokhçiler Çeçenlerin ana kitlesini oluştururlar. Bunlar Argun ve Aksay havzaları ile Grozni çevresinde otururlar. İnguşlar ikinci öneme sahiptirler ve Asa ile Sunja Irmakları arasında doğru kuzeye yayılırlar. Kistler ise hem sayıca ve hem de siyasi ve askeri yönlerden önemini yitirmişlerdir. Bunlar Tuşa ve Alazan ırmaklarının kaynaklarında otururlar ve Gürcü unsurları tarafından çevrilidirler.

6. DAĞISTANLILAR

Tüm Doğu Kafkasya'yı kaplarlar. Kafkasya'nın yerlisi olanlar Avarlar, Lezgiler, Gazi-Kumuklar ve Darginler daha çok dağlık bölgede yaşarlar. Hazar Denizi'ne doğru uzanan, kuzey doğuda Sulak ve Terek Irmaklarının aşağı kısımlarını da içine alan ovalık ve düzlük bölgede ise Türk kökenli kabileler olan Kumuklar, Terekeme-Karapapaklar, Azeriler, Türkmenler ve Nogaylar yaşarlar. Dağıstan'daki dağlar, tepeler, derin vadiler buradaki kabileler arasında ayrılıklar doğurmuştur.

Dağıstanlılar savaşçı, aktif ve özgürlüklerine düşkündürler. Bu nedenle bu bölgede ovalık kesim; dağlık kesime hep tabi olmuştur. Şeyh Şamil'in Dağıstan'da en güvendiği kabileler Dağıstanlılardı.

Dağıstan'ın nüfusunu A. Cevdet Paşa (1878 de) 270.000 hane olarak tespit ediyor. Allen-Muratoff ise "Mürid Savaşları" sırasında Doğu Kafkasya kabilelerinin nüfus tahminen 500.000 olarak veriyor. Binbaşı Nazmi ise 1956'da Dağıstan'ın Müslüman nüfusunu 1.450.000 olarak veriyor.

A-Avarlar (Andelaller)

Dağıstan'ın kuzey-batısındaki Koysu Irmağı'nın Andi, Avar ve Kara kollarının kaynakları çevresindeki bölgeler ile kuzeye doğru Kumukların oturdukları alçak ovaya doğru uzanan kesimde yaşarlar. Güneylerinde Zekataliler, doğularında kuzeyden, güneye doğru Kumuklar, Terekeme Karapapaklar, Darginler ve Gazi-Kumuklar (Laklar), güney doğularında Lezgiler, kuzey-batılıların da Çeçenler, güney batılarında ise Gürcüler bulunurlar. Dağıstan'ın en kalabalık kabilesi Avarlardır. Dil yönünden üç gruba ayrılırlar;

1-Avar

2-Andi

3-Dido

En kalabalık ana grubu genelde Avarlar oluştururlar. Bunlar Kuzeyde Sulak Irmağı'ndan güneye doğru Zakatali yöresine kadar uzanırlar. Andiler ise Bottlih, Dodoberi, Karatin, Bagvalal, Çamalal, Tindi ve Açvaçış gibi alt gruplara ayrılırlar. Dido grubuna ise Hinuk, Çvarşin ve Kapuçinler dahildirler. Nüfusları ise 1939 nüfus sayımına göre Avarlar 170.000, Andiler 30.000, Didolar 10.000 kişi olarak sayılmıştır.

Avarlar gerçekte Avar Hanlığı'na bağlıydılar. Hamzat Bek ve sonra da Şeyh Şamil bir zorla, biraz da propaganda ile Avarlar'ı Müridizm'e bağlamışlarsa da, Şeyh Şamil'in etkisinin ortadan kalkacağına anlaşılmaması üzerine onu terk etmişlerdir.

B-Lezgiler

Dağıstan'ın güney-doğusunda yaşarlar Samur Irmağının orta ve yukarı mecralarında ve Şamahı yöresine kadar uzanan alanda yayılmışlardır. Doğu ve güney-doğu Azeriler ile karışmışlardır. Kuzey ve kuzey-batıda Dargin, Lak ve Avarlarla komşudurlar. Türkçe özellikle Lezgiller arasında geniş ölçüde yayılmıştır. Rutul, Kütin, Agul, Budukh, Dzekh, Tabasaran, Tsakhur, Udi ve Khinalug gibi alt kollara ayrılırlar. Kürinler ve Tabasaranlar en kalabalık gruplardır. Lezgilerin toplam nüfusu hakkında ise A. Cevdet Paşa içlerindeki Türk nüfusu ile bir-

likte 50.000 hane derken, Orsolle 560.000 kişi olduklarını ileri sürölmüştür.

Lezgiler, Çeçenlerle birlikte şeyh şamil'e bağlı taraftarları olmuşlardır. Ancak göç etmeleri konusunda Rusların bir baskısı ile karşılaşmadıkları gibi bunlardan çok az nüfusun göçüne dair kayıtlara arşiv belgelerinde rastlanmıştır.

C-Gazi-Kumuklar (Laklar)

Dağistan'ın merkezinde otururlar. Doğuda Darginler, batı ve kuzeyde Avarlar, güneyde de Kuralılar vardır. Kendilerine Lak (ya da Lek) diyorlar. Bugün Akuşın, şoradin, Kuraklı, Rutul ve Daklıadayev kazalarında ve ayrıca Mohaçkale, Buynakski, Hasavyurt ve Kaspiiski'de otururlar. 1886'da 51.000 kişi olduklarını Orsolle ileri sürüyor.

D-Darginler (Dargılar)

Derbent Geçidi'nin kuzey-batısında, Hazar Denizi kıyılarına kadar yayılmışlardır. Kuzeylerinde Kumuklar, batılarında Avarlar en aşağıda Kazi-Kumuklar, güneylerinde de Kaytaklar bulunurlar. Konuştukları dil Lezgilerin konuştuklarına yakındır. Bu nedenler Lezgi kabileleri aranda da sayılırlar. Akuşa, Sutkur, Sırhal, Urkarak, Horakan, Kaytak (Haydak) ve Kubaçi gibi oymaklara ayrılırlar. Merkezleri Lavaşi kasabasıydı. Darginlerin en önemli oymakları (daha doğrusu grupları) Kaytaklar ve Kubalçilerdir. Bunlardan birincileri Hazar Denizi kıyılarında ve Derbent arasında otururlar. Türkçe konuşurlar. İkinciler ise Kubaçi Kasabası'nda ve çevresinde otururlar. Maden işçiliği ve el dokumacılığından büyük ün sahibidirler.

7. OSSETLER (OSET-ASETİNLER)

Alanlar'dan geldikleri kabul edilmektedir. Dilleri de İranlıların diline çok yakındır. Ancak Kafkas dillerini etkileri altında önemli değişikler geçirmiştir. Kafkasya'da Daryal Geçidi'nin güney ağzında otururlar. Doğularında Çeçenler, kuzeylerinde İnguşlar ve Kabartaylar, batılarında Abazalar ve Gürcüler bulu-

nur. Güneyde de yine Gürcülerle komşudurlar. Onlara Çerkesler “Kuşh” kendileri ise “İron” derler. Osetler Daryal Geçidi'nden başka Liakkva ve Ksa vadilerinde, güneyde Kura'ya Doğru Uruk, Fiag-Don ve Ardon ile Yukarı Terek boylarında da yaşarlar. Bir ayrı grupları da Yukarı Kura'nın sağ kıyısı ile Trialet Dağı'nda ve Borjom'un doğusunda oturuyor.

İki gruba ayrılırlar;

1- İron

2- Digor

Ossetlerin çoğunluğu Hristiyan olduğu için ne Rusya'ya karşı olan mücadeleye, ne de göç hareketine etkili bir şekilde katılmamışlardır. Yalnız Müslüman olanları Osset olan Gen. Mustafa Kundukhov ile birlikte göçe katılmışlardır. Çıldır'da Digor köyü Digorlar'dan oluşmuştur.

Nüfusları 1897 nüfus sayımına göre 67.300 kişidirler.

8. TATLAR (PADARLAR)

Safeviler tarafından Bakü, Kuba, Şamahı, Derbent ve Zakatali bölgelerinde yerleştirilmiş olan İranlılardır. Pehlevi Dili'ni konuşurlar. 1877'den önce 64.656 kişi, 1897 de ise 91.300 nüfusa sahip oldukları ileri sürülüyor. Şîu-Caferi inancında olan Türk Terekemelere de “Tat” denmektedir.

9. KUMUKLAR

Çoğunlukla Sulak Irmağı'nın aşağı bölgesinin iki tarafında otururlar. Kuzeyde Terek ırmağına kadar, güneye de Mohaçkale'nin güneyine kadar uzanan alçak arazide de oturanlar vardır. Kafkasya'ya ne zaman ve nasıl geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Onları Hazarlar'a, Kimaklar'a, Gazi Kumuklar'a ve hatta Karaçay-Balkarlar'a bağlayanlar bulunmaktadır. Ayrıca Hazar Denizi kıyılarında oturdukları ve kıyıdaki "kum"dan kaynaklanan "Kumuk" ismini aldıklarını ileri sürenlerde vardır. Mohaçkale, Kaspiiski, Hasavyurt, Babayurt, Buynaski ve İzberbaş Kumukların yaşadıkları alana dahildirler.

Kumuk Türkçesi üç lehçeye ayrılıyor;

1-Buynak

2-Hasavyurt

3-Kaytak

Nüfusları ise 1880 de 80.000, 1926'da yaklaşık 150.000 olarak hesaplandığı halde 1959'daki resmi sayımda 134.967 nüfus çıkmıştır. Kumuklar dağlı kabileler kadar savaşçı özelliklere sahip olmayışlarından ötürü Ruslar'a karşı direniş de bulunmamışlar ve göç edenler de az olmuştur.

10. KARAÇAY-BALKARLAR (MALKARLAR)

13-14. yy arasında Kabartayların doğuya doğru yayılmalarına kadar Kuban, Terek ve Kuma ırmaklarının orta ve yukarı bölgelerinde ve onlara katılan akarsuların boylarında geniş bir alanda yaşıyorlardı. Ancak Kabartayların baskısı ile Kafkas Dağları'nın doruklarına doğru çekilmek zorunda kalmışlar ve Elbruz Tepesi'nin çevresindeki sarp ve yüksek araziye yerleşmişlerdir. Bunların da kökleri pek belli değildir. Her iki boy da genellikle bir arada anılırlar. Hazarlar, Bulgar ya da Kıpçaklar'dan geldiklerine dair çeşitli görüşler vardır. Bunların çevrelerinin genel olarak Çerkes-Abaza kabileleri tarafından çevrili olmasından dolayı, geniş ölçüde onların etkileri altında kalmışlar ve yarı Çerkesleşmişlerdir. Ruslar'a karşı da mücadele etmişler ve önemli oranda nüfusları da Anadolu'ya göç etmiştir. 1866'da Karaçaylar 13.400, Balkarlar ise 10.100 kişi idi. 1897 de birinciler 27.000, ikinciler 23.100 kişi olmuştur. 1959'da Karaçaylar 81.000, Balkarlar ise 42.000 kişiye yükselmiştir.

11. NOGAYLAR

Nogaylar Kafkasya'da 18. yy'ın sonlarında ortaya çıktılar. Daha 15. yy'ın ortalarında Küçük Nogay Ulusu Kuban ırmağının kuzeyine gelmişse de; daha güneye inmemişti. 1771 de Ruslar Yedisan ve Bucak Nogaylarından üç kabileyi daha Kuban boylarına sürdüler. Daha sonra bir kabile daha bunlara katıldı. Burada General Suvorov'un katliamından kurtulabilenler Soğucak

Kalesi'nde bulunan Ferah Ali Paşa'ya başvurdular. Kendilerinin Kabartay ve Osmanlı topraklarında yerleştirilmelerini istediler. Ferah Ali Paşa onlardan hem Çerkesler'e ve hem de Ruslar'a karşı yararlanabileceğini düşünerek onların bu isteklerini kabul etti. Bunlardan 10.000'i Hacılar Kalesi yanında, 10.000'i Hatukuay arazisinde, 10.000'i Laba Irmağı boyunca 10.000'i de Anapa Kalesinin liman başında ve iki saatlik uzaklıkta yerleştirildiler.

Nogayların Dağıstan dahilinde kalanların 1959'daki mevcutları 38.582 kişi idi. Bugün Dağıstan'ın dışında Krasondar ve Stavropol eyaletlerinde, oturanlar da bulunmaktadır. Bunlar Kazak ve Karakalpaklarla aynı Türkçeyi kullanırlar. Nüfuslarının büyük kısmını göçlerde, yitirmişlerdir.

12. YEZİDİLER

Kafkasya'da bir de Yezidiler vardır. Bunlar kendi gelenek ve inançlarını korumak; İslam'ın, Hristiyanlığın, Yahudiliğin içinde erimemek için güneyden Kafkasya'ya göç eden Kürtlerdir. Yezidi Kürtleri Kafkasya'da Gürcistan'da Tiflis, Batum, Azerbaycan'da Bakü, Ermenistan'da Erivanın köylerinde yaşarlar. Gürcistan Yezidi Kürtleri Ermenistan'dan sürülerek Gürcistan'a gönderilenlerdendir. Sayıları 50.000 kadardır. Ermenistan'da 2000 yılı itibariyle Yezidi ve Müslüman Kürt sayıları 100.000 kadardır. Dağınık yerlerde yaşarlar. Ermenistan'da Karabağ olaylarında Müslüman olan Kürtler Azerbaycan'a göçe zorlanmışlardır. Şeytana tapanlar diye adlandırılan bu Yezidi Kürtleri Kafkasya savaşlarında hep Türklerin yanında özellikle Terekeme-Karapapakların yanında yer almışlardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAFKASYALILAR VE TEREKEME KARAPAPAKLARIN YAŞAMLARI

Eskiden, Barı Kafkasya'dan, yani Çerkes-Abhaz bölgesinden çok sayıda kişi tutsak olarak çeşitli ülkelere gönderilmişler, ya da götürülmüşlerdir. Bunlar ya düşman bir kabilenin adamlarının ellerine tutsak düştüklerinden, ya da özellikle kıtlık zamanlarında doğrudan, doğruya kendi aileleri tarafından satılmışlardı. Bunun için Kafkasya kıyılarında köle ticareti önemliydi. Kabileler arasındaki düşmanlık ve rekabetin de körüklediği köle ticareti buralarda en kazançlı işlerden biri olarak görülüyordu. Başka kabilelerden özellikle düşman olanlarından adam ya da kadın-kız kaçırarak getirmek, bir yiğitlik belirtisi olarak benimseniyordu.

Çerkesler'de bu tür yağma ve talan ile yiğitliğin kanıtlanmasına "Zekue" denir. Bu şekilde elde edilen tutsaklar bir mal olarak görüldüğünden, Karadeniz kıyılarına indirilerek ya da Kırım'a götürülerek, köle olarak tüccarlara satılırlardı. Tüccarlar ise onları İstanbul, Halep, Kahire ve Bağdat gibi köle ticaretinin büyük merkezlerine götürerek, oralarda satarlardı. Bu yoldan Mısır'a Eyyubiler ve Memlükler zamanında, Bizans'a, İspanya'ya pek çok Batı Kafkasyalı, köle olarak gitmişlerdir. Erkekler genellikle asker olarak, tercih ediliyorlardı. Mısır'da sayıları gittikçe çoğalan Çerkes-Abhaz "Memlükleri" orduya hakim olarak 1382 de iktidarı "Kıpçak Memlükleri"nin elinden aldılar ve 1517'ye kadar Mısır'ı idare ettiler. Ayrıca "Çerkes Memlükleri" Kafkasya'dan yeni köleler getirerek durumlarını güçlendirdiler. Mısır'ın Osmanlıların eline geçmesinden sonrada özellikle Güney Mısır'da etkilerini sürdürdüler. Ancak önce Napolyon'un, sonra da Mehmet Ali Paşa'nın vurdukları darbelerle ağırlıklarını yitirdiler.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nde Kafkasya'dan gelen kölelerin sayısı özellikle 17. ve 18.yy'da çoğalmış gibi görünmektedir. Osmanlılar erkekleri yine asker olarak, kadınları dadı, kalfa, kâhya olarak, kızları da odalık, cariye olarak kullanılıyorlardı. Çerkes ve Abhaz kölelerinin birçoğu yetenekleri ile devletin en

yüksek kademelerine kadar çıkabiliyorlardı. Hatta bunlardan birçok sadrazam bile çıkmıştır. Bunlar Kafkasya'daki halklar ile Osmanlı Devletli arasında etkin roller oynamışlardır.

Çerkesler İdil Bulgarları'nda ve Altın Ordu Devleti'nde bile asker olarak kullanılmışlardır. Bunların çoğu köle olarak kendi istekleri dışında oralara götürülmemişlerdi. Oralardaki akraba ve yakınlarının yanında iş bulmak, ya da daha iyi bir yaşama kavuşmak için gitmişlerdi.

Kafkasya'dan toplu göçler 1858 de başlamıştır. Çünkü bu tarihte Rusya özellikle Kuban Ovası'ndaki Çerkesler'i ve Kafkasya'da yaşayan diğer kabileleri sıkıştırmaya başlamıştı. Bir başka deyişle Rusya bu tarihten itibaren Kafkasya'yı istilaya başlamıştı. Bu sıkıştırmadan ötürü ilk kez Dağıstan'dan da onar, on beşer nüfusluk gruplar göç ettiler. Rusların Kafkasya'daki etkinliklerinin artırdığı 1838-1839'dan sonra da göç etmede bir canlanma görülmüştür. Kafkasya'nın yerli göçebeleri ise günümüzden birkaç yüzyıl öncesinde yerlerini Ruslar'a bırakmak zorunda kalmışlardır. Zaptir, Kuban, Tereke ırmakları kıyısında zamanla yoğunlaşan halkın üzerine Moskova çevresinden ve diğer Rus yerleşim yerlerinden halk tabakasından insanlar, uşak, ayak takımı ve serseriler Rus propagandası sonucu sürekli saldırırlardı. Yağmalamalar, çatışmalar bu göçleri hızlandırmıştır.

Geçmişte Terek ve Kuban'ın kuzey kıyılarındaki boş topraklara yerleşen Terekemeler bu toprakları işleterek bahçeler yapmış, sürüler oluşturmuşlardı. Bu bölgede de yaşam özgür ama tehlikeliydi. Çünkü ırmağın öbür kıyısında ve ovaya yakın dağ eteklerinde savaşçı, hırçın Dağlılar yaşıyordu. Burada Dağlılar hırs, yağma, oç almak gibi amaçlarla hep birbirlerine saldırırdı. Onlar dağ yaşamına oldukça uyumluydular

Terekeme Karapapaklar hep bu saldırıların dışında kalıyorlardı. Kuban'ın güneyinde Zaporozya'nın yıkılmasından sonra bu yöreye Ruslar birçok Ukrayna Kazağı yerleştirerek Karadeniz Kazaklığı'nı kurdular. Önceleri bu Kazaklar herhangi bir yönetime bağlı olmadan özgür yaşıyorlardı. Onların tek korkuları savaşçı Dağlılardı. Ruslar Kafkasya'ya saldırıp Terekeme ve Dağlılar'ı

denetim altına almak isteyince bu Kazaklar'ı kullanmaya ve gide-
rek onların özgürlüklerini kısıtlamaya başladılar. Onlar zorunlu
askere alındılar. Yalnız sakatlar, ya da evin tek çocuğu olanlar
askere alınmıyordu. Bunların dışında kalanlar orduya kendi atları
silahları ve aletleriyle katılıyorlardı. 12 yıllık zorunlu görevden
sonra bile atı ve silahını her an savaşa hazır bulundurmak zorun-
daydılar. Gerek savaş anında gerekse iç sorunlar çıktığında her an
askere alınabilirlerdi. Bu uygulama Kazakların aile ekonomilerine
ağır yükler getiriyordu. Örneğin tarımda kullanılmayan savaş atla-
rının bakımı aile bütçesi için önemli bir yükü. Ayrıca uzun süre
aile ocağından ayrı kalan gençlerin yokluğu tarla, bağ ve bahçe-
lerin işletmesi için paralı işçi tutulmasını zorunlu kılıyordu. Ancak
buna çok az ailenin gücü yetebiliyordu. Bu nedenle birçok Kazak
ailesi ağır borç yükü altında yoksul bir yaşam sürüyordu.

Kazaklar yaradılıştan savaşçıydılar. Onlarda, her an düş-
man saldırısına, ya da yiğitliklerini göstermek için dağlara gidip
hazırlıklı bulunma geleneği vardı. Günümüzde ise bu Kazak
köylerinin halkı uysal çiftçilerden oluşmaktadır. Kendilerine
Ruslar tarafında bazı haklar tanınmasına karşın şimdi durumla-
rından hoşnut değiller.

Bir zamanlar Kazak kesimi boyunca gözlem potaları bulu-
nurdu. Nöbetçi Kazaklar buradan gözetleme kulesinin yüksek
tavanından ırmağın öbür yanındaki dağlar dikkatle bakarlardı O
yönde, karanlık yarıntılardan başkaldıran evlerin baca dumanla-
rını görürler, ara sıra atılan silah seslerini dinlerlerdi. Dağlılar
ve Terekeme boyları orada yaşırdı.

Terekeme ve Dağlılar genellikle Kafkas sıradağları boyunca
ve dağların kuzey kesimindeydiler. Güney eğrisi dik ve sarp kuzey
eğrisiyle tatlı uzantıdadır bu dağlar. Burada sürekli kar ile örtülü
derbent ve vadilerle kesilmiş yüksek bir plato uzanır. Dağlardan
kopup gelen, vadi ve derecelerden geçen ırmaklar Kuban ve Terek
nehirlerine başlangıç oluştururlar. Yerleşimi kolay ve iklimi uygun
olan bu bölge, bilinen en eski tarihlerden beri insanların barınağı
olan bir coğrafyadır. Dağ vadileri bir dönemler oldukça verimli
olmasına karşın şimdi geçmişe özlem duyulacak durumdadır. Es-

kiden bu yörede boş olan kayalıklarda köyler vardı.

Dağların insanları birleştirmeyip ayırdığı dikkate alınacak olursa, Kafkas dağlarında kabile ve boyların neden çok olduğu anlaşılır. Her vadi dolambaçlı yol gibidir. Her yönden duvar gibi sarp dağlarla çevrili olan vadilerin bir başlangıcı bir de sonu vardır. Bir vadiden diğerine geçme uzun ve yorucu, kışın ise olanaksızdır. İnsanlar kendi bölgelerine bir avucun içine sıkışmış gibi sıkışık kalmışlardır. Ve birbirlerine karşı gergin yabancıdırlar. Dağıstan'dan birbirine komşu ama ayrı diller konuşan birçok köy vardır. Komşular birbirleriyle dağlarda karşılaşır, ama sohbet etmezler, düşman gibidirler, aralarında sınır ve mera sorunu bitmez. Herkes silahla dolaşır karşılaşma sırasında hançerler çekilir, ilk akan kan soylar boyu sürecektir olan bir davanın başlangıcını oluşturur. Çok kutsal sayılan oç alma geleneği bütün eş dost ve akrabalar için bağlayıcıdır. Dağların bu tehlikeli dünyasına dışarıdan katılan pek olmaz. Tüccarlar bu yuvaları gezmeyi göze alamazlardı. Küçük bir ticari çıkar uğruna kim yaşamını tehlikeye atabilirdi ki... Günümüzde bile Svanetya, Çeçenistan ve Dağıstan'da kıyıda köşede kalmış öyle köyler vardır ki insanlar 2 bin yıl önceki geleneğini buralarda sürdürmekte. Burada Dağlılar tarihin hiçbir döneminde hiçbir hükümdarı barış içinde yaşatmamıştır.

Dağ halkları sayıca öylesine çoktur ki, onları tanıtabilmek için bazı guruplara ayırmak gerekir. Sosyal-kültürel özellikleri hemen hemen birbirinin aynı olan bu halkların en belirgin ayrılığı dilleridir. Kafkasya'yı genelde Adige ve Çerkez ve benzeri çeşitli boylar kaplamıştır. Sözü ettiğimiz halkların Kereket, Zığge vb. adlarla anan eski Yunan tüccarları Çerkeslerin yalnız karada değil denizdeki yağmacılıklarından da yakınırlardı. Japorozlar gibi Çerkesler de oyma sandallara binerler, denize çıkıp yağmalar, kıyılarda ormanlarda saklanırlardı. Katagorya ya da Heresons'a giderken yanlışlıkla bunların eline düşenlerin başlarına gelecekleri tahmin etmek zor olmasa gerek.

Saydığımız halkların en eskileri kuşkusuz Çeçenler, en fakir ve en uysalları Svarlar, en karışık olanlar ise Çerkeslerdi. Bunların yaşadıkları yerler olan Batı Kafkasya'daki dağ eğrileri iklim

açısından daha yumuşak ve verimliydi. Ayrıca bu bölge Karadeniz ve Azak Denizi'ne komşudur. Bölgede eskiden Yunan Koloni kentlerinden Sivastopal (Sebastapoli) bulunurdu. Antik çağlarda bölge halkı bu iskele kente iner bakır, balmumu git ürünlerle, ilkel araçlar yardımıyla dağ nehirlerinden topladıkları altınları satarlardı. Altın toplamada izledikleri yöntem ise oldukça ilginçtir. Hızlı akan suyun kum ve çamurla karışık olarak sürüklediği altın parçaları suya daldırılan koyun postuna yapışırdı.

Eski ozanlar şöyle yazar: "Kahramanlar hafif rüzgâra uyarak denize açılırlar, uzaktan Promethe'nin demir incirlerle bağladığı kayaların bulunduğu dağlar görünür. Kahramanlar akşamları Promethenin ciğeri ile beslenen kartalı görürler. Dev kartal görüntüyle geminin üstünden bulutların altından uçar, kanatlarının oluşturduğu rüzgâr Argonot gemisinin yelkenlerini şişirir. "

Yunan mitolojisinde önemli bir yeri olan Promethe ateşi çalıp insanlara ulaştırmış, ancak Tanrı Zeus'u kızdırmış. Zeus da onu ceza olarak Kafkas dağlarında zincire vurmuş. Yine Yunan mitolojisinde Amazonlar vardır. Amazonlar Kafkasya'da yaşayan savaşçı kadınlardı. Bu kadınlar iyi ok atmak için sağ memelerini yakarlardı.

Bu bilgilerden de anlaşılıyor ki eski Yunanlılar Kafkasya'ya sık sık gitmişler, özellikle Kafkasya'nın sahil halkını iyi öğrenmişler, geriye döndüklerinde ise öyle anlatmışlar ki bu anlatış günümüze kadar ulaşmıştır. Yunanlılar Karadeniz kıyısı yoluyla Kolhide'ye de gelmişler. Kolhide şimdiki Zıyyon yöresinin düz kesimidir. İverya ise bu günkü Gürcistan'dır. Yunanlılar buraya İmirtin (İmereti), Kolh demişler. İverya sözcüğü Gürcüce Gürcistan demektir. Hristiyanlık öncesi İverya'ya oradan da Dağlı halklara yayılmıştır. Burada Hristiyanlığa karşı beslenen saygı ve taş hacı andıran anıtlar kanıtlar ki yakın çağlara kadar Çerkesler, Çeçenler Hristiyan'dılar.

Rusların Dağlılar ve Terekemeler'le ilişkisi ise eskiye dayanır. Ruslar Samani (Taman) Yarımadası'nda derebeylik imişler. Tomotarakari (Tamurtakan) da oturmuşla.

Dağlılar'da herkesin uyacağı yasalar yoktu. Ama onları ba-

şıboş bırakmayacak gelenekler vardı. Onların ihtiyarları prens-leri, yargıçları bu geleneklere göre dava ve şikâyetleri çözümlü-yor, mirasları bölüştürüyor, toprak ve yağmalara ait anlaşmaz-lıkları görüşüp karara bağlıyorlardı.

Terekemeler'de sınıf ilişkilerinde en çok boy ve aile ilişkileri geçerliydi ve bu ilişkiler oldukça sağlamdı. Boylar ailelere ayrılır, bazen bir boy bir aileden oluşabildiği gibi, bazen birkaç ailenin birleşmesi boyları oluştururdu. Bir kişiye edilen hakaret ailenin tümüne edilmiş sayılır, yapılan herhangi bir kişisel hata ise bütün aileyi bağlardı. Her Terekeme geleneklerine o denli hakimdi ki, bir olay karşısında nasıl davranacağını oldukça iyi bilirlerdi. Her birinin belinde hançeri, omzunda tüfeği olan bu hırçın dağ çocuk-larında hırsızlık, genelde at hırsızlığı, kavga ve öldürme sık görü-len alışkanlıklardı. Öldürülen kişinin yakınları öcünü almakla yükümlüdürler. Her hangi biri öldürülünce bitmek tükenmek bilmeyen kan davası başlamış olur. Kafkasyalılarda öldürülen kişinin ruhunun öcü alınmadan bu dünyadan ayrılmadığı inancı vardır. Yakınları, öcünü almazlarsa kötü ruhun kendilerine döne-ceğine ve büyük yıkımlara uğrayacaklarına inanırlar. Kan davası kaynaklı öldürmeler birbirlerini izlemeye başladı mı artık önü alınmaz olur ve öyle bir ana gelir ki her iki tarafta bu katliamları önlemek için barışa yanaşmak zorunda kalır.

Yine de barışa varılmadan çok yıllar geçebilir. Öç alma ise babadan oğula, oğuldan toruna ulaşır. Kan davası soylular ara-sında çok daha katı kurallara bağlıdır. Komşu halklara baskınlar ve buna benzer yiğitlik gösteri de yaşamın bir parçası olmuştur. Bu gösterilerin amacı yalnızca şan, şöhret, para değildi. En fakir ve basit boydan bir yiğit yeteneklerini ve gözü pekliğini kulla-narak yükselir; soylu ailelerle eşit sayılırdı. Talan ya da başka bir amaçla yabancı topraklara gittiklerinde aralarındaki arkadaş-lık bağı hayranlık uyandıracak kadar güçlüdür. Başarılarını birbirlerine aşın bağlılıklarına ve güvenmelerine borçludurlar. Talana gidenler ise bir eşkıyadan çok, bir kahraman görünü-mündedirler. Onlar kendi çıkarları için arkadaşlarını tehlikeye atmaz, korkmaz ya da korktuklarını belli etmezlerdi. Mertliği,

cömertliği, soyluluğu, sözüne güvenilir olmayı amaç edinen bu savaşçılar bu tür özellikleriyle övünürlerdi. Onlara göre kahraman düşman bile olsa takdir edilip sevilir.

Terekemeler hem birbirlerini, hem de yabancıları soyarak mallarını aralarında bölüşürlerdi. Rusların bu bölgedeki uygulamaları ise korkunçtu. Bir hırsızlık olayı olduğunda hırsızın hemşhileri onu teslim etmek zorundaydılar. Eğer hırsız, bulunamayacak bir yere saklanmış ise, hemşhileri hırsızın yerine ailesini teslim ederdi. Hırsızın ailesinin kaçması durumunda yaşadıkları köy ateşe verilir.

Sınır bölgesinde bulunan boylardan her zaman rehineler, özellikle de tanınmış ailelerin çocukları alınır. Küçük bir olay çıktığında ise bu rehineler ya hemen öldürülür, ya da Sibirya'ya sürülürdü. Ruslar, Dağlılar'a ve Terekemeler'e karşı hep güç kullanarak, baskı kurarak işlerini gördürmüş; inançları ve kültürleri ayrı olan bu insanların sindirilmesine yardımcı olan işbirlikçilere ise bol bol rütbe ve çıkar dağıtmıştır. Ünlü Rus yazar Tolstoy Kafkasya öykülerinde bunlardan çokça söz eder.

Kafkasya'da sürekli kavgalar, öç almalar, dağ yollarını oldukça tehlikeli bir duruma getirmiştir. İnsanlar, değil yabancılarla, yakınlarıyla bile karşılaşmaktan korkar olmuşlardı. Her Dağlı ve Terekeme ailesinin her zaman kavgacı bir yanı vardır. Onlar her zaman atlı ve silahlıdır. İyi ata ve iyi silaha değer verilmesinin nedeni, bitmez, tükenmez olaylar yüzündendir. Terekemelerin en önemli silahları güçlü çelikten yapılmış kılıç ve kamadır.

Göğüs göğüse savaşta bilinçli, yetenekli olmak ne kadar önemeliyse, bir ata ve iyi bir silaha sahip olmakta o kadar önemlidir. Terekeme savaşçılarının görünüşleri silahıyla, atıyla bir yağmaya, bir savaşa, ya da bir düelloya gider gibidir. Onların ilk güvencesi atları ve silahlarıdır. Onun için onları süslerler, hırsızlardan ve kötü gözlerden uzak tutarlar. Genelde silahların üzeri değerli malzemelerle süslenmiştir. Terekeme savaşçıları at ve silahtan sonra dostlarına ve savaş arkadaşlarına değer verir.

Konukseverlik ise çok üst düzeydedir. Ev sahipleri konuğa değer verir, konuktan hiçbir şey esirgenmez. Evin en iyi bölümü

konak odası olarak ayrılmıştır. Konuğa zarar vermek, konuğu öldürmek hiç görülmemiştir. Ev sahibi, en büyük düşmanı bile olsa konuğuna hiç belli etmeden onu ağırlar, ona ikramlarda bulunur. Konuk evden ayrıldıktan sonra, uzak bir yerde onu bulup öldürür. Ev sahibinin görevi konuğu yedirip içirip ağırlamakla bitmez. Onun yol güvenliğinden de sorumludur. Güvenli bir yolculuktan sonra kendi evine ulaşan konuk ev sahibi için övünç kaynağıdır.

Sürekli savaş ortamı ve heyecanlı bir ortamda çıkan gelenekler, soylular arasında kahramanlığa ve gösterişe uygun kurallar şekline bürünmüştür. Prensler ve soylular bu kurallara sıkı sıkıya bağlıdırlar. Örneğin evlerine gelen konuğu dışarıda törenle karşılarlar. Onların güzel ve alımlı giysileri, kibarlık ve soyluluk belirtisidir. Atın süsü, eğer takımı, koşumları, özellikle de gösterişli ve bakımlı silahlar; sözünde duruş Terekemeler için ayrı bir özellik olarak görülür.

Terekemelerde soylu aileler çocuklarını iyi yetiştirmeleri için eğitimcilere verirler. Eğitilmiş çocuk ana-baba kadar değerlidir. Sürekli savaşlar Kafkasyalılarda önceleri var olan kadın erkek eşitliğini bozmuş, daha doğuştan erkek çocuklar üstün konuma gelmiştir. Savaşacak insanlara duyulan aşırı gereksinim, doğan çocuğun erkek olması özlemini de beraberinde getirmiştir. Bir çocuğun erkek doğması o denli sevinçle karşılanırsa, kız doğması da o denli umutsuzluk yaratır. Gelecekte kızıdan beklenecek tek şey “kalım” adı verilen başlık parasıdır. Çünkü nikâh olayı yalnız Terekemelerde değil; bütün Dağlılarda bir alım satımdır. Savaşlar nedeniyle çalışma gücünün ağırlığı kadına yüklendiği için de her aile kadına doğal işçi gözüyle bakar. Bir kızı nikâhına almak, ailesini bir işçiden yoksun bırakmak olarak düşünüldüğü için olsa gerek ki, karşılığında para vermeyi gerektirmektedir. Önceleri bu ödemeler binek hayvanları ile yapılırdı.

Dağlıların ve Terekemelerin sosyal yaşamı sade olmakla birlikte gereksinim açısından yine de çeşitlilik gösterirdi. Giyim kuşam, yeme içme, ahırdaki hayvanların bakımı, çocukların eğitimi, çamaşır bulaşık, tarla bahçe işleri genellikle kadına

birakılırdı. Kadınlar bu konularda küçükten eğitilirlerdi. Çoğu kez bu işlere köle ve hizmetçiler de katılırdı. Savaşlardan top-
rak, mal gibi kazanımlar arttıkça, köle ve cariyeler de artmış;
böylece kadınların işgücü önemi azalmıştır. Çerkeslerde ise
genç kızların geleceği ise farklıydı. Kafkasya kıyılarında Çerkes
kızlarının ticareti vardı. Burada kızların köleliğe memnurlukla
gittiği bile söylenmektedir. Birçok söylentiye göre ise kızlar
öğrenmişler ki Türk konaklarında yaşamak kendi evlerinde
yaşamaktan daha iyiydi. Çünkü kendi evlerinde ağır işlerde
çalışarak yaşarlardı. Kocaları sürekli savaşlar nedeniyle sık sık
evinden uzaklaşır, çocukları, ise özellikle erkek çocukları, ya-
bancı ellerde ailelerinden uzak yetiştirilirdi. Dolayısıyla Çerkes
kadınları için yaşamak sıkıcıydı.

Kadın ticaretinden ayrı bir de nişanlı kaçırma geleneği var-
dı. Eski çağlarda herkes kendine kadın çalardı. Çünkü gelenek-
ler kendi boyundan kadın almayı yasaklamıştı. Bu durum boylar
arasında anlaşmazlıklara yol açardı. Ayrıca kız bir prens ya da
yakınlarından biri ile evlendirilirse aile sosyal sınıflandırmada
basamak atlamış sayılırdı.

Dağlarda, kutsal sayılan ve kutsallıklarını günümüzde de
sürdüren bir takım yerler vardır ki, bu yerler oturulmayan ıssız
yerlerdir. Bir meşe ağacı, bir ayazma, bir kaynak su, bir türbe
gibi. Hastalar, şansız yardım etmeyenler, saldırıya ya da hakarete
uğrayanlar, malı çalınanlar, ellerinde hediyeler, adaklarla bu kut-
sal yerlere akın ederler. Avcılar başarılarının devamı için buraya
üveylik, keçiboynuzu ya da avladıkları hayvan ve kuşları getirir-
ler. Belirli günlerde bağış, adak ve yiğitlerin namının sürekli
olması için şölenler, oyunlar, danslar düzenlenir. Bu toplantılarda
yoğun bir kalabalık oluşur ve toplantı tam bir eğlenceye dönüşür.
Çıldır'daki ziyaret yeri, koçtaşı böyle yerlerdendir.

Doğu Kafkasya'da, Arapların görülmeye başlamasıyla İs-
lamiyet yayılmaya başladı. Burada Müslüman misyonerler ve
hocalar halkın arasına dağılıp dini propagandaya başladılar.
İslamiyet, Hristiyanlığa göre Terekemeler'e ve Dağlı kişiliğine
daha uygun düşüyordu. Çünkü Kur'an imansızları kâfir olarak

tanıtıyor, onlarla savaşmayı kutsal görüyordu.

Kafkas dağlarının eteklerinde yaşayan Kazaklar, Gürcüler, Rus askerlerinin sayısal güçlerine güvenerek sık sık Dağlılar'a ve Terekemeler'e saldırmışlardır. Terekemeler önceleri Hıristiyanlığa uzak durdukları gibi İslamiyet'e de uzak durmuşlardı. Ancak zamanla İslamiyet'i benimsedikleri gibi genel tehlikeler karşısında birleşmeyi de öğrendiler.

Terekemelerin genel yerleşimi küçük köy birimleri şeklindedir. Eski avul (köy)ler sarp yerlere kurulmuştur. Dağ eteklerinde çıkmaz sokaklar boyunca kulübeler yapılmış, alttaki evin damı üstteki evin balkonu ya da avlusu şeklinde düzenlenmiştir. Batı Kafkasya'da, özellikle de Karadeniz kıyılarında ağaçların bol olması nedeniyle evler ahşaptan yapılır, duvarları çamurla sıvanır. Hayvan ahırları ve çitler yerin neminden taş ve kerpiçe yükseltilir, badana malzemesi olarak zengin evlerinde kireç kullanılır. Tavanlar ise ağaç kirişlerle tahta kaplanarak oluşturulur. Ormansız bölgelerde evlerin duvar malzemesi taş ya da volkan kırıntılarıdır. Evin tabanı yarı yarıya dağın içine oyulmuş durumdadır. Odalar fakir evlerinde insanlarla birlikte hayvanlarında kullanımına açıktır.

Ev sahibi zengin ve Müslüman ise ev iki bölümden oluşur. En iyi oda erkek odasıdır: İpekle işlenmiş nakışlı minderler, şilteler, yastıklar bulunan geniş yatakları vardır. Özellikle yastıklar Şahmaran resmiyle işlenmiştir. Duvarlara silahlar asılmış, yerlere halılar döşenmiştir. Doğu şekline uygun alçak masalar (sofralar) üzerinde ve ellerle yemek yenir. Yemekten sonra eller mutlaka yıkanır. Bu odaların çoğu ya büsbütün ya da yarı yarıya karanlık olup, tavandaki pencere ile aydınlatılır. Masa, iskemle karyola kullanmak yalnızca soylulara özgüdür. Büyük odada yemek yapılan ocaklar vardır. Bu ocağın üzerinde tavana zincirle bir tencere (çöven) asılıdır. Ocak ve zincir kutsaldır. Birçok yerlerde bu zincire el sürerek yemin edilir. Gelin eve geldiğine ilk önce (kocasıyla birlikte) ocak zincirini öper. Kış akşamlarında oda ocak ateşiyle aydınlanır. Aile bu ocağın çevresinde oturur. Öteki odalarda, eskiden gaz lambası bulunmadığı durumlarda madeni bir kap içinde çıra yakılırdı. Kadınların su taşıdığı bü-

yük toprak testiler, su ve öteki içkiler için madeni dar boğazlı, eğri burunlu, süslü kirpikli oldukça güzel taslar kullanılır.

En çok dikkati çeken ise, Terekeme ve Dağlıların giysileri ve süslü silahlarıdır. Terekemelerin zengin, süslü elbiseleri, siyah kayışlarla gümüşlü çengeller, tokalar, nakışlı işlemeli şeritler bir çiçek demetine benzer. Elbiselerin önünde hazer (hazırlık)lar vardır. Eskiden tüfeği barut, mermiyi üstüğü ile doldurduklarından, bu hazırlıklar önemlidir. Atlar için kantarına, eğer, üzengi; hele kalpağını yıkmış ata binmiş süvari... bunların hepsi başlı başına süs oluşturlar. İlk bakışta farkedilir ki bu ufak tefek süsler kısa zamanda üretilmiş şeyler değildir, uzun zamandan beri kullanılmaktadır. Denilebilir ki dünyanın hiçbir yerinde (Araplar dışında) Kafkas süvarisinin görüntüsü kadar görkemli görüntüsü olan süvari yoktur. Kafkasya'da iyi at ve silah hırsızlığı olağandır. Öylesine olağandır ki prensler bile konuklarını ağırlarken "Beni öldürürler, sen sağ kalırsın, ama atınla tüfeğine kefil olmam..." diyerek uyarma gereği duyarlar.

Batı Kafkasya'dan ve Kabartay topraklarından bir dağ kartalı gibi uçup Doğu Kafkasya'ya, Dağıstan'a ve Çeçenistan'a geçtiğimizde, bu bölgede Çeçen ve Lezgi boylarının köyleri görülür. Bir ya da iki katlı evlerden, kirli, eğri ve çıkmaz sokaklardan oluşan bu köyler sarp dağlara yayılmış, ya da derbentlere saklanmıştır. Svanlar da İngur ırmağı çevresinde sürekli karlarla kaplı olan bölgeye yakın ve taştan yapılmış aynı türden evlerde yaşarlar.

Çeçenistan, Doğu Kafkasya'nın ormanlarla kaplı bir köşesidir. Ülkenin güneyinde Çeçenistan'ı Gürcü topraklarından ayıran karlı dağlar uzanır. Doğusunda Dağıstan yer alır. Kuzey ve Batısında Terek ırmağı boyunca Terekeme Köyleri bulunur. Sık ormanlı vadiler saldırılara karşı iyi korunma olanağı verir. Bu bölgede her yer çıplak, bomboş ve oldukça kurudur.

Çeçenlerin toplu köyleri, halk sınıfları, prensleri, başları yoktur. "Hepimiz prens ve asilzadeyiz" derler. Yalnızca köleler sahiplerinin emrindedirler. Kafkasya'da Dağıstan ve Çeçenistan, dini çatışmalar nedeniyle uzun yıllar Rus egemenliğine karşı çıkmıştır. Doğdukları dağlardaki kavgalar ve sürtüşmeler nede-

niyle yaşamları nedenli tehlikeli olursa olsun özgürlüklerinden hiç ödün vermemişlerdir. Rus ordusunun Kafkasya'daki komutanları onlara kural tanımaz vahşi gözüyle bakmışlardı.

Dağıstan'ın Lezgileri Çeçenler'e karşın daha yoksuldu. Ülkeleri de Çeçenistan'dan daha verimsizdir. Ormanı, merası yoktur. Onlar da Çeçenler gibi oldukça özgür karakterlidirler ve üzerlerinde kimsenin egemenlik kurmasın izin vermezlerdi.

Lezgiler'e İslamiyet çok daha önceleri gelmiştir. Onların Tarka ve Kara Kaytak gibi ticaretle uğraşan Tatar halkları ile komşu olmaları el sanatlarını geliştirmiştir. Ayrıca Lezgiler sayede silah sanatında ve kuyumculukta da oldukça ileri gitmişlerdir.

Haksızlığa uğrayan Dağlılar oldukça acımasız olmuşlardı. Ayrıca geçmişte bir sürü söylenti de dağlarda yankılanıyordu. Örneğin herkesin Hristiyan yapılacağı, zorunlu olarak orduya alınacağı söylentisi birçok değişime neden olmuştu. Bunun için Buhara'dan gelerek hızlı yayılan Müridizm Hristiyanlığa karşı Dağıstan'da çok tutuldu. Bu inanç sisteminde "Mürit" herhangi bir tekkenin üyesi olarak tekke liderinin emirlerine uymak zorunluluğundaydı. Mürit gece gündüz ibadetini yaparak zikreder, insan nefesine olumsuz etkileyen her şeyden uzak durur, vücut isteklerine karşı direnerek ondan sıyrılır, Allahın en dirençsiz kulu gibi görünürdü. Müridizmin temel kurallarından olan bu kurallar Hristiyanlığın yayılmasını engellemiştir.

Özetlersek: Kafkasya'da yaşayan kavimleri genel anlam da dört grupta değerlendirmek gerekir.

1- Türk kökenliler: Azerbaycan Türkleri, Terekeme-Karapapak Türkleri, Kumuk Türkleri, Karaçay Türkleri Balkar Türkleri, Nogay Türkleri, Kundur Türkleri, Ahıska Türkleri, Türkmenler, Kazaklar.

2- Türk ve Müslüman olmayan Hristiyanlar: Gürcüler Ermeniler, Abhazlar, Osetler, Assuriler, Udinler.

3- Türk olmayıp Müslüman olanlar: Osetler, Çeçenler, Kartaylar, Acaralar, Abazalar, Çerkezler, Adigeler, Tatlar, Takuşlar, Lezgiler, Darginlar, Laklar, Rutullar, Agular, Sokullar, Tabarananlar.

4- Yezidi Kürtleri, Yahudiler.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TEREKEME KARAPAPAKLARIN TARİHİ GELİŞİMLERİ

Sosyolojik araştırmalar Kafkasya halklarının birbirleriyle etnik karışım ve bütünleşme içinde olduğunu gösterdiğinden Karapapaklar tarihini kendine özgü, yalın anlatmak olanaksızdır. Bunun için Karapapaklar tarihini Kafkas halklarının tarihi içinde değerlendirmek gerekir. Bilimsel veriler bunu ortaya koymaktadır. Gerçekte Karapapakların tarihi Dağıstan Dağlıları' ve Hazar tarihi olarak iki grupta değerlendirilmesi gerekir. Hazarların kendi tarihleri yoktur. Diğer Türk devletleri gibi onlar da etnik çeşitli kavimlerden oluşmuştur. Hazarlar, Hazar halkına değil; Hazar etnik gruplarına bağlıdır.

Türk etnik yapılarını bünyelerinde taşıyan Hazarlar Karapapak ve Kumuklar ile birlikte büyük bir devlet kurmuşlardır. Burada Karapapakların önemi büyüktür. Hazar tarihi araştırıldığında Kafkas kökenli Türk kavimlerin kültürü, dili ve edebiyatının Hazarların kültürü dili ve edebiyatıyla örtüştüğü görülür.

En eski tarihi belgeler ise Hazar denizinin kuzeyinden İ.S I. yüzyılda "Skif" adlı bir gurubun Karadeniz'in kuzey doğusunda yaşayan "Kimerler"i yenerek topraklarına el koyduklarını anlatır. Bu topraklar Kazaklı, Borçalı ve Caloğlu bölgeleridir. Antik dönemlerde "Skif", "Saka", Kimer ise "Kamer" adlarını taşırlardı. Terekeme Karapapaklar Skiflerin güçlü bir koludur.

Karapapakların İ.S. 100 yıllarında Borçalı ve Kazaklı boyları olarak Kür ırmağı yöresinde yerleştikleri de bilinmektedir. Bu sırada Kimerler büyük guruplar halinde Gürcistan ve Azerbaycan topraklarında Gori, Sıgnak, Tiflis, Başgeçit, Sadaklı, Baydar, Tekeli, Muganlı, Karayazı bölgelerini ele geçirirler. Ancak burada çok kalamazlar. Çünkü Karapapaklar öncülüğünde birçok Türk boyları birleşerek bunları güneye ve Anadolu'ya sürerler. Kimerler 615 yılında Anadolu'da Firigyalılarla karşılaşır. Güneyde ise Urartular'ı 715 yılında yenerler.

Hem Saka Karapapaklar hem de Kimerlerin büyük atlı gu-

rupları vardı. Onlar atlarının etinden ve sütünden yararlanırlardı. Onun için onlara “at sütü içenler” derlerdi.

652 yıllarından sonra bu bölgelere birçok değişik etnik dilli guruplar gelmeye başlar. Bu guruplar Saka, Karapapak ve bazı Kimer guruplarıyla kaynaşarak asimilasyona uğrarlar. Genelde Fars dili konuşanlar ise tutsak alınarak sürgün edilirler. Özellikle Manna ve Miday etnileri bu günkü Azerbaycan’a ve İran’a sürgün edilenlerdendir.

Karapapaklar yaşadıkları bölgelerde özellikle Kazaklı ve Borçalı yörelerinde şın, şin, şan, sin, li, lu, adlarını takı olarak kullanırlardı. Yüzyıllardan beri bu bölgelerdeki Kemerli, Şindiller, Ormeşan, Sacan, Tekeli, adları Türk adları olarak hep korunmuştur.

Ünlü araştırmacı K.V. Trever ise Gugarların, Gürcistan’da Loru Ahılkelek bölgelerinde Karapapak olarak yaşadıklarını anlatır. Bazı Gürcü tarihçiler ise Gugarların Gürcü dili konuştuklarını söylerler. Ancak görülmektedir ki bu yıllarda Gürcistan’da Gugarlar yoktu. Ermeni tarihçi Faost Buzon, “Gugar” adının ilk kez Borçalı, Kazaklı yöresinde duyulduğunu söyler. Bilinmektedir ki Sakalar ve Kimerler’den sonra bu bölgeye Sadakalar, Utiler, Gugarlar; 2. yüzyıldan itibaren ise Orta Asya’dan Kıpçak, Sadak, Kenger boyları da gelerek yerleşmişlerdir. Ayrıca bu boylar değişik guruplarla adlandırılmıştır. Bunlardan bazıları Kabirli, Ulaşlı, Karaçorlu, Bozallar, Karaçöplülerdir.

Bu bölgenin bir adı da 4. 5. ve 6. yüzyıllarda Gardman, Girdman olarak bilinirdi. Sakalar ve Kimerlerden sonra Girdman adı birde 9. yy’da Dağlık Şirvan’da rastlanır. “Girdmançay” ya da “Şemkirçay” adlı dere bu adla anılır. Yine bilinmektedir ki 4. ve 5. yüzyıllarda bu bölgede Hristiyanlık etkindi. Ancak bu demek değildir ki buranın tüm halkı Hristiyan’dı.

Karapapaklar İ.S. 200 yıllarında Arsaklılar ile zor bir savaş yapmışlardır. Onlar Surhan adlı hakanları ile Arsak ülkesini yağmalarlar. Arsak hükümdarı Ulaş, Karapapaklar’ı Derbent geçidinde sıkıştırır. Karapapaklar büyük kayıplar verirler. Za-

man süreci içinde Arsaklılar Hristiyan olunca Karapapaklar ile Arsaklılar arasında savaşlar daha da yoğunlaşır. Ancak İ.S. 301 yılında Arsaklı Hristiyan aziz Grigor siyasi ve komşuluk ilişkilerinden ötürü Karapapaklar'ı Hristiyanlığa davet eder. Karapapaklardan bir kısmı Hristiyanlığa geçer. Böylece Karapapaklar ile Arsaklılar arasında savaşlar da sona erer.

Tarihsel süreçte 642 yılında İran'ı alan İslam orduları, yıldırım hızıyla ilerleyerek Karapapakların yaşadıkları bölge olan Dağıstan sınırına kadar dayanmışlar; Suraka bin Amr'ın kumandasında, Dağıstan'ın güney sınırlarını da aşarak Derbent bölgesine kadar girmişlerdi. İslam ordusuna, sonradan Habip İbn-i Mesleme'in komutasındaki takviye kitaları da katılmıştı. Ancak Karapapaklarla çarpışmayı göze almayan Şirvan hükümdarı Şehriyar, anlaşmaya varmıştır. Anlaşma, Halife Ömer tarafından da onaylanmıştır. Daha sonraları, İslam orduları komutanı Suraka bin Amr, Derbent'in fethinden vazgeçerek, emrindeki kumandanlardan Bekr bin Abdullah'ı Borçalı, Habip bin Mesleme'yi Tiflis, Huzeyte-tül Yamani'yi de Kazaklı üzerine göndermiştir. Bunlardan yalnız Bekr bin Abdullah, Borçalı'yı almayı başaramıştır. Bu sırada ölen Suraka bin Amr'ın yerine Halife Ömer, Abdurrahman bin Rebiatül Bahili'yi tayin etmiştir. Bu kumandan, Şirvan hükümdarı Şehriyar'dan da yardım görek Karapapaklar ve Hazarlar üzerine 4 bin kişilik bir ordu ile saldırmış ve Belencer'i alarak, yakıp yıkarak yağmalamıştır. Bunun üzerine Hazarlar Karapapaklar ile silahlanarak Araplarla sürekli savaşa girişmişlerdir. Bu savaşlar Halife Osman'ın öldüğü 545 yılına kadar sürmüş; sonuçta, Müslümanların, aralıksız saldırılarına dayanamayan Hazarlar ve Karapapaklar, hakanlarının da emirlerine uyarak Dağıstan'ın Semender kentini terk ederek İdil ırmağı üzerindeki Elbeyza kentine göç etmişlerdir. Araplar Dağıstan'da karşılaştıkları zorluklar, nedeniyle buraya “Bab-ı Türk”, yani “Türk Kapısı” adı vermişlerdi. Burası günümüzde de aynı adla anılmaktadır.

Hazreti Ali ile Muaviye arasındaki geçen anlaşmazlıkların savaşa dönüşmesi nedeniyle, İslam ordularının Kuzey Kaf-

kasya'da etkinlikleri tümüyle durmuştur. Hazreti Ali'nin ölümü (589-661) ile rakipsiz olarak hilafet makamına geçen Muaviye, döneminde ise Emeviler, tekrar 662 yılında Hazarlar ve Karapapaklarla savaşa girişmişlerse de pek başarılı olamamışlardır. Buna karşın 750 yılında Emevi hanedanını ortadan kaldırarak hilafeti ellerine alan Abbasilerin, ilk halifesi el-Seffah da, Kuzey Kafkasya'ya saldırılarını sürdürmüş; Derbent'i elde tutmak için büyük bir çaba göstermiştir. 789 yılında eşi Zübeyde ile Derbent'e gelen Harun-ür Reşit ise, kaleleri tamir ettirmiş, toprakların verimini artırmıştır. Harun-ür Reşit, ayrıca Hazarlarla iyi geçinmek amacıyla Hazar hakanının kızını, veziri Fazl bin Yahya'nın oğlu ile evlendirmek için elçi göndermiş ve nişan töreni yapılmıştır. Ancak evlilik için 789 yılında, hakanın kızı nişanlısına götürülürken yolda öldürülür. Bu olay üzerine, Hazarlar İslam ordularına yeniden saldırırlar ve Müslümanlara 120 binden çok kayıp veririrler. İslam tarihçileri, bu olayı Müslümanların çok ağır bir yenilgisi, hatta yıkımı olarak kaydederler. Bu savaş için Cihannüma, Müslümanların ölü sayısının 140 bin kişi, Taberi ise 100 binden çok olduğunu yazar.

Abbasi İmparatorluğu'nda Halife Elmütevekkil'in öldürülmesi, birçok iç kargaşalara neden olmuştur. Bundan yararlanan Şirvanlılar, bağımsızlıklarını ilan ederler ve eski vali Halit'in oğlu Heysem'i, hükümdar seçerler. Böylece Şirvan'da Şeybani sülalesi idareyi ele geçirir. Heysem'den sonra oğlu Muhammed, ondan sonra da onun oğlu Hestem Şirvan Şahı olurlar.

868 yılında Terekeme Karapapaklar ise Derbent'te Abbasi halifelerinden Haşimi soyundan gelen Haşim bin Sürekāt-üs Selame'yi kendilerine emir olarak seçerler ve bağımsızlıklarını ilan derler. Ardından Avarlar, Serirler, Şinazlar ile savaşırılar. Bu savaşlar bilinçsizce yıllarca devam eder. Savaşları ve Müslümanlar ile Türkler arasındaki geçimsizlikleri fırsat bilen Ruslar ise her biri yüz kişilik 500 gemi ile Volga ırmağından Hazar Denizi'ne açılarak bu bölgedeki kentleri yağma ederler. Birçok da tutsak alırlar. Ancak, geri dönerlerken Hazar ordusu tarafından yenilirler. Ellerindeki tutsaklardan ve ganimetlerden olurlar.

Bu savaşlar, aralıklarla devam ederken Derbent emiri Meymun'un kardeşi Hasan ölür. Hapiste bulunan Meymun ise, kurtulmak için gizlice Ruslardan yardım ister. Ruslar bu öneriyi kabul ederek 18 gemi ile Hazar denizine inerek Maskat, şirvan ve Mugan'ı yağmalarlar. Öte yandan, şirvan şahının oğlu Nuşirevan, babasına baş kaldırıarak Karapapalardan yardım ister. Ancak çarpışmalarda babasına tutsak düşer, hapsedilir ve hapishanede iken açlıktan ölür.

1030'da Ruslar, şirvan'a girerek Bakü civarında giriştikleri saldırılarla şirvanlılar'a çok kayıp verdirirler. şirvan'ı da yağmalayarak Kür (Kura) ırmağı boyundan Gence kentine kadar ilerlerler. Rusların bu hareketi üzerine, Derbent emiri Mansur, İşlam merkezlerinden birçok gönüllü ve gazi toplayarak 1032 yılında Ruslar'a saldırır. şirvan'da katliam yapmış, yağmacılık yapmış ve çok önemli birçok bilgini tutsak almış bulunan Ruslardan bütün tutsakları ve ganimetleri geri almayı başarır. Rusların çok azı canını kurtarır.

1066 yılına kadar Kafkasya'da Türk olup, bir kısmı Müşluman bir kısmı Hristiyan olan kavimler, Derbent ve şirvan'da sürekli kendi aralarında savaşıp durmuşlardır. 1066 yılında bu savaşların biri de Derbent'te Karapapaklar ile ve şirvanlılar arasındadır. şirvanlılar Karapapak komutanı Karatekin'i sıkıştırınca Selçuklu Sultanı Alpaslan, Karatekin'e 1000 kişilik takviye kuvveti göndererek ordusunu güçlendirir. şirvanlılar bunun üzerine savaşmayı göze almazlar. şirvan şahı Feribuz, 6000 dinar karşılığında Karatekin'le barış yapar. Ayrıca amcası Kübad'ın kızını kumandan Karatekin ile evlendirir. Alpaslan ise Derbent bölgesine kölesi Yağma'yı emir olarak atar Ancak bu kez Karapapaklar köle bir emri onurlarına yediremediklerinden isyan ederler. Savaş anında Haydak'a kaçan eski emirleri Abdülmelik'i davet ederek emirliğı ona verirler.

1074 yılında Selçuk sultanı Alparslan Derben ve bölgesini egemenliğı altına alarak buralara Türkleri yerleştirerek Karapapaklardan şavtekin'e bağlar. şirvan ahı bu duruma pek itiraz edemez. Ayrıca ölünceye kadar da sultanın hazinesine vergi

öder. Alpaslan'ın yerine geçen Melikşah zamanında da Derbent ve çevresi Selçukluların egemenliği altında kalır. Melikşah da babasının siyasetine uyarak Gürcistan sınırından Hazar denizi kıyılarına kadar olan bu bölgelere Türkleri yerleştirmeye devam eder. Veziri Nizamülmülk de bu yöreleri geliştirir.

1155 yılında Şirvan'da 2. Şirvan Şahlar devleti kurulmuş ise de bu devlet Moğollar'a ve Celayiroğulları'na baş eğmek zorunda kalır. Son hükümdarları Huşnek'in kendi adamları tarafından öldürülmesi üzerine de 1372 yılında tamamen ortadan kalkmış olur.

1223 yılında Cengiz Han'ın kumandanlarından Bebenoyan ile Subötay kumandasındaki Moğol orduları, Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra Dağıstan'a da girerler ve Şamahi'yi kuşatırlar. Bu sırada, Tatarlar da Şamahi'ye saldırırlar ve Şamahi'yi işgal ederler. Moğollar, ardından Derbent üzerine saldırarak Karapapaklar ve Lezgiler'le savaşırlar. Buraları yağmalarlar. Daha sonra Alan ve Kıpçaklar'ı da yenerek Dağıstan'ın ova kısmının bütünü ve dağlık kısmının da bir bölümünü ele geçirirler. Sonradan bu bölgeler, Cengiz'in çocukları arasında bölüşülür. Kuzey kısmı Altınordu Hanları'nın güney kısmı da İlhanlıların egemenliği altına girer. Bu yerler zamanla Altınordu Hanları ile İlhanlılar arasında kavgalara neden olur. Bu kavgalar yaklaşık yüz yıl kadar sürer. 2. Şirvan Şahlar sülalesinin ortadan kalkması üzerine, Şirvan ve Derbent halkı kendilerine bilim de ün yapmış Şeyh İbrahim'i hükümdar yaparak Derbendiye Devleti'n'i kurarlar. Bu devlet, 1382'den 1551 tarihine kadar yaşar.

1386 tarihinde Timur'un orduları, Gürcistan'ı yerle bir ederek Şeki'ye girer. Kıpçak hükümdarı Toktamış, ise Tebriz'i yağmalar. Dönüşte, iki ordu Kür (Kura) ırmağı yakınında karşılaşırlar. Kıpçaklar yenilgiden kurtulamazlar. Timur'un Şirvan üzerine yürüyeceği haberini alan Şirvan hükümdarı Şeyh İbrahim ise sekiz köle ve birçok değerli armağan ile Timur'un kargâhına gider. Köle sayısının neden sekiz olduğunu soran Timur'a Şeyh İbrahim, "Dokuzuncu köle de benim" yanıtını verir. Bu yanıtıtan oldukça memnun kalan Timur, Şeyh İbra-

him'le dost olur. Şeyh İbrahim de ülkesini yağma edilmekten kurtarmış olur. Timur'un himayesine giren Şeyh İbrahim, onun emrinde Şam ve Rum savaşlarında bulunur.

1394 yılında Kıpçak Hanı Toktamış'ı ve Gazi Kumuklar'ı yenen Timur, Çeçen topraklarına girer. Dağıstan'ı da tümüyle alır. Timur, Derbent kalesinin onarımını emrederek Şirvan'ı, dost edindiği Şeyh İbrahim'e verir. Timur, Derbent'ten başlayarak hemen hemen bütün önemli ve stratejik yerlere tepecikler yaptırır. Bu tepeler günümüzde bile "Timur Tepeleri" olarak anılır.

Timur, 1402'de Osmanlı Padişahı Yıldırım Beyazıt'ı Ankara Meydan Savaşı'nda yendikten sonra yeniden Gürcistan üzerine yürür. Ama Gürcü kralının ve araya giren dostu Şeyh İbrahim'in ricasıyla Gürcüler'den de birçok mal alarak savaştan vazgeçer.

Karapapak Kara Yusuf, 1411 yılında Safaviler üzerine Şirvan'da saldırıya geçer. Gürcü kral Aleksandr Bagrat, Şirvan'da Şeyh İbrahim'e yardıma koşar. Ancak gerek Şeyh İbrahim, gerekse Gürcü kralı ve oğlu Kara Yusuf'a tutsak düşerler. Kara Yusuf, Gürcü kralı ve oğlunu öldürür. Şeyh İbrahim'i, kardeşini ve karısını ise çok ağır fidyeler karşılığında serbest bırakır.

1455'te Safaviler bu kez Dağıstan'a girmek isterler. Ancak Karapapaklar onların şeyhleri Cüneyt'i bir pusuda öldürürler. Aradan yıllar geçtikten sonra, Cünayt'ın oğlu Haydar, 1487 tarihinde, babasının öcünü almak için 10 bin kişilik mürit ordusu ile Şeki'ye gelir. Derbent'te Karapapaklar'a saldırır. Bu savaşta, Haydar'ın müritleri birbirlerini kolayca tanımak amacıyla başlarına kırmızı çuhadan külahlar giyerler. Karapapaklar da kara kalpak giyerler. Yapılan savaşta Haydar öldürülür. Müritleri ve oğlu İsmail tutsak düşerler. Ancak, Karapapaklar'a yardıma gelen Akkoyunlular'ın kumandanı Süleyman beyin ricası üzerine, sonradan Büyük Safaviye devletini kuracak olan Şah İsmail serbest bırakılır.

1500 tarihinde, Şah İsmail dedelerinin kurduğu yeni mezhebi, yani Şî mezhebini geliştirerek yaymaya çalışır. Mazenderan ve Geylan tarafından topladığı kızılbaş güçler ile Şir-

van'a hücum eder. Şemahi yakınlarında Şirvanlılarla yapılan savaşı kazanır. Şirvan şahı Ferruh Yesa'yı öldürür.

1534'te Şirvan hükümdarı II. Halil, Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın vezir-i azamı İbrahim Paşa'ya hediyeler göndererek bağlılığını bildirir. Bunun üzerine, aynı yıl, Şirvan şahının oğlu, Kanuni tarafından Bayburt, Kemah, Karahisar ve Adana beylerinin askerlerinden oluşan ordunun kumandanı olarak Tebriz'e atanır.

1535 yılında Şah Tahmasp, kardeşi Elkas Mirza komutasındaki ordusu ile Şirvan'a saldırır. Yedi ay Şemahi'yi kuşatma altında tutmalarına karşın başarılı olamazlar. Bunun üzerine Şah Tahmasp, yeniden topladığı güçlü bir ordu ile Şemahi'ye saldırır. Yine başarılı olamaz. Barış yolunu deneyerek Şahruh'a dokunmayacağını söyler. Şahruh, verilen sözlere inanarak kalenin kapısını Şah'a açar. Ancak, Şah sözünü tutmayıp Şahruh'u tutsak alarak İran'a götürüp orada öldürtür. Şirvan'ın yönetimini de kardeşi Elkas Mirza'ya verir.

1548'de Şehruh'un yerine Şirvan tahtına çıkan Burhan Ali Sultan, Safaviler'i Şirvan'dan çıkarmak için çok uğraşır ama başarılı olamaz. Bu durumda, Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım ister. Gelen yardım az olunca savaştan vazgeçer. Ancak Kanuni'nin İran'da Safeviler'e karşı giriştiği sefere katılarak Kanuni'nin emrine girer. Padişah'tan aldığı güç ve destekle Şirvan'a girerek, orada iki yıl Osmanlı Devleti'nin bir valisi gibi çalışır. Burhan Ali Sultan'ın ölümü üzerine İranlılar tekrar Şirvan'ı alırlar. Bu olay üzerine, burhan Ali Sultan'ın oğlu Ebubekir Mirza, annesi ile birlikte Kuzey Dağıstan'a çekilerek yirmi yıl orada kalır. Sonra Kırım'a gider. Kırım hanı Devlet Giray Han kızını Ebubekir Mirza'ya vererek onu kendisine damat yapar. Ayrıca onu Osmanlı padişahına takdim ederek mevki ve rütbe verdirtir.

1577 yılında III. Murat'ın sadrazamı Lala Mustafa Paşa İran üzerine sefer başlatınca, Dağıstan Hanları'na ve Çerkez beylerine mektuplar yazarak onların yardımlarını ister. İsteği kabul edilir. Osmanlı ordusu İranlılar'ı yenerek Şirvan'a girer. Şirvan-

da yaşıyan Şekilliler ise, Lala Mustafa Paşa'ya bağılılıklarını bildirirler. Şirvan bölgesi genelde 1578'den 1590'a kadar Osmanlılarla Safaviler arasında geçen zor savaşlara neden olmuştur. Osmanlılar ancak 1590 da, Şamahı'den Derbent'e çekilmişlerdir.

1583'te ise Osmanlı paşalarından Özdemiroğlu, Karapapaklar ve Kuzey Kafkasya Türkleri'nden oluşturduğu ordu ile Safevi İmam Kulu Hanla savaşa tutuşur. Bu savaşta İranlılar askerlerini savaşa teşvik etmek amacıyla kadın ve çocuklarını da beraberlerinde getirmişlerdi. İki taraf, yaktıkları meşalelerin ışığında dört gün dört gece savaşırlar. Meşaleler ışığında yapıldığı için bu savaşa “Meşaleler Savaşı” da denir. Sonuçta, Osmanlılar İranlılar'ı bu savaşta yenerler. İranlılar, on binden fazla kayıp vererek bozguna uğrarlar. Başkumandanları İmam Kulu Han bu savaşta ölür. Osmanlılarla İranlılar arasında 1590 yılında barış antlaşması imzalanır. Antlaşma gereğince Şirvan, Gence, Karabağ, Gürcistan ve Tebriz Osmanlılar'a bırakılır.

1606'da Safavi hükümdarı I. Abbas, Gürcü kralı Aleksandr ile anlaşmadığı için Osmanlılar'a savaş aarak Şirvan üzerine yürür. Şamahı kalesini kuşatır. Kaledekiler kimseye dokunulmaması koşuluyla şaha teslim olurlar. Ne yazık ki, şah sözünde durmaz. Hepsini kılıçtan geşitir. Çocuklar harman yerlerine toplatılarak atlarla ezdirilir. 1616 yılında Şah Abbas, Dağıstan'ı ve Karapapaklar'ı tümüyle kendine bağlar. Bu bölgenin pirlerine, Kumuk ve Avar Hanları'na, ayrıca diğer ileri gelenlere maaşlar bağlatır. 1621 yılında Osmanlılarla İranlılar arasında yeniden barış imzalanır.

Kafkasya'da mezhep ayrılıkları savaşlara neden olmuş; Ruslar da bu ayrılıklardan çok yararlanmıştır. Bu ayrılıklardan ötürü Timur Kazan ve Astarhan Hanlığı'na yıkıcı darbeler vurur. Ruslar da bu hanlıkları 1552-1554 yılları arasında ortadan kaldırırlar. Ruslar ayrıca Kafkasya'ya girmek için çeşitli bahneler aramaya başlarlar. Rus Çarı Korkunç İvan, bunun için önce 1557 yılında Çerkez prenslerinden Timurok'un kızı Marin ile evlenir. Sonra 1567'de İvan Prens Timurok ve diğer Çerkez

prensleri arasında çıkan anlaşmazlıkları öne sürerek Kafkasya'ya saldırır. Gönderdiği kuvvetlerle Terek Irmağının kollarından biri olan Sunç Irmağı üzerine bir kale yaptırarak ordusunu oraya yerleştirir. Ancak Osmanlıların harekete geçmesi üzerine Ruslarla büyük bir savaş başlar. Bu savaşta Ruslar yenilerek Kafkasya'yı terk ederler. 1605 yılından başlamak üzere Ruslar, yaklaşık yüzyıl kadar Kuzey Kafkasya'ya askeri harekâta bulunmazlar. Kuzey Kafkasyalılar ise, bir yüzyıl kadar barış içinde yaşarlar. Oysa Güney Kafkasya'da İran ve Osmanlı yönetimindeki anlaşmazlıklar yüzünden bir türlü barış sağlanamaz.

1604-1605 yılları arasında Şirvan'ı işgal eden İranlılar, bu ralara her fırsatta Şîî inançlarını aşılamaya ve yerleştirmeye çalışırlar. Böylece, Türkler ve kardeş kavimler arasında Şîî-Sünni ayrımcılığına yol açarlar. Bu ayrımcılık aralarında düşmanlıklara neden olur. İranlıların bu bölücü girişimlerinin, toplumu parçalanmalara götüreceğini gören Gazi Kumuk Han, Çolak Surkay Han ile Haydak yöneticisi Ahmet Han'ın öncülüğünde ortak bir birlik kurar. Ayrıca Gazi Kumuk Han, Akuşa, Haydak, Çantala, Karakalpak Terekeme bölgelerinden 30 bin kişilik bir ordu oluşturur. Ordunun başına ise halk tarafından çok sevilen Kubalı bilim adamı Hacı Davut getirilir. Hacı Davut, İran tarafını tutan ve ayrımcılığı destekleyen diğer Kuba Hanı Ahmet'in üzerine saldırır. Kuba Hanı Ahmet yenilerek öldürülür. Ordu, Şeki'yi de alarak Şemahi'yi kuşatır. Ağır kış koşulları bastırınca kuşatma kaldırılarak geri çekilinilir. Ama ayrılıklar yine devam eder.

1712 yılında aynı ordu, Şirvan'dan İranlılar'ı kovar. Ayrıca başarıların sürdürülmesi için Osmanlılardan yardım istenir. İstek, olumlu karşılanır; Sarı Mustafa Paşa kumandasında bir kuvvet Kafkasya'ya gönderilir. Böylece, Hacı Davut, sonra da Surkay Han, Şirvan'a tamamen hâkim olurlar. Surkay Han, Osmanlı Devleti sınırları içinde, fitne ve karışıklık çıkaran Gürcüler'i de sindirdiği için Osmanlı Devleti tarafından ödüllendirilir. Kendisine, 30 bin altın gönderilir.

18 Temmuz 1721 tarihinde Rus Çarı Petro, Şamahi'nin alınışı sırasında 300 Rus tüccarının öldürülerek mallarına el kon-

duğunu iddia ederek, İran'a da yardım amacıyla 130 bin kişilik bir ordu oluşturur. Ordunun Diragon, Kazak, Tatar ve Kalmuklardan oluşan 79 bin kişilik süvari birliğini de Astrahan'dan kara yolu ile sevk eder. Kendisi de 270 gemi ile Hazar denizinden yola koyulur. 28 Temmuz'da Agraban çayının denize kavuştuğu yerde karaya çıkar. Ardından Kuzey Kafkasya'ya saldırarak Dağıstan'ı parçalatır ve sivil halkı kılıçtan geçirir. Sağ kalan Dağıstanlılar ve Karapapaklar ise dağlara çekilirler.

İran'a bağlı olan Derbent valisi İmam Kulu Han ise Petro'yu törenle karşılar. Bunun için, Çar tarafından kendisine "General Mayo" rütbesi verilir. O'nu Dara'yı mağlup eden İskender'e benzeterek "Bu kenti İskender kurdu; Büyük Petro ele geçirdi!.." diye böbürlenir. Ne var ki böbürlenmesi uzun sürmez. Gemileri fırtınada batar, ordusu da parasız kalır. Askerleri ve hayvanları açlıktan ölmeye başlar. Bu arada, Türkler de sürekli saldırılarıyla kendisine darbeler indirirler. Eylül 1721 'de, Osmanlı Devleti'nin isteğine uyarak Derbent'te 3 bin kişilik bir kuvvet bırakarak geldiği yoldan geri dönmeye zorunlu kalır.

1734'te Nadir Şah, Şirvan'a saldırarak Şamahî'yi ele geçirir. Surkay Han'ın yenilmesi üzerine Osmanlılar askerlerini Gence'ye sevk eder. Surkay Han ise askerleriyle birlikte dağlara çekilir. Nadir Şah, savaşa girenlerin evlerini yıktırarak Surkay Han'ın hazinelerini tümüyle talan ettirir.

Osmanlı Devleti, Şirvan'da bulunan Nadir Şah'a, barış sağlamak için bir elçi gönderir ise de Nadir Şah başarılarından dolayı başı dönmüş halde barışı kabul etmez. Ayrıca Osmanlılardan birçok istekte bulunur. Bu istekleri yerine getirilmediği zaman Osmanlı ülkesine de taarruz edeceğini çekinmeden açıkça bildirir. Ardından tüm Kuzey Kafkasya'yı egemenliği altına alarak cephelerini güçlendirir. Sonra Derbent'i işgal eder. Böylece, karşısında Avar hanlığı ile Gazi Kumuk Han'ın oğlu Mehmet Han'dan başka bir güç kalmamıştır. Ancak Kuzey Kafkasyalı tüm kavimleri ile Karapapaklar eşleriyle birlikte Nadir Şah'ın ordusuna saldırırlar. Şahın ordusu kaçmaya başlar. Nadir Şah ise başındaki sorguçlu tacını savaşta yitirerek yarala-

nır. Karargâhında bulunan Hindistan'dan gasp ve yağma ettiği hazinelerle kendi hazinesinin büyük bir kısmı Kuzey Kafkasya Türklerinin Ve Karapapakların eline geçer. Bu hazinelerin arasında değerli mücevherlerden başka 40 bin adet "Eşrefli Kabir" denilen altınlarda vardır. Nadir Şah, Derbent'e canını bin bir güçlkle kurtarınca "Dağıstan, İran'ın mezarı oldu", der. Gerçekten de İranlılar yalnız Suğrat köyü önündeki çarpışmalarda 5 binin üzerinde kayıp vermişlerdi.

Nadir Şah'ın yenilmesinden sonra Derbent'teki köşke "İranabad köşkü" denmeye başlanır. Bunun anlamı Nadir Şah'ın orada yaptığı acımasız vahşiliğiydi. Nadir Şah, Kuzey Kafkasya'da çok zulüm ve işkenceler yapmış; işgal ettiği, yerlerde, I. Abbas gibi yöre çocuklarını, harman yerlerine toplayarak süvarilerine çiğnetip öldürmüştür. Bu olay, halen Kuzey Kafkasyada "Şah Harmanı" diye dillerde dolaşır durur.

Nadir Şah'ın yenilgisinden sonra Kuzey Kafkasya yine eskisi gibi hanlar tarafından yönetilir. Şirvan Hanları, Karapapak Hanları, Şeki Hanları, Kuba ve Derbent Hanları, Haydak Hanları, İlisu (Zahur) Hanları bu hanların belli başlılarındandır.

1770 yılında Haydak sınırları içinde, bir Rus bilgininin öldürülmesini bahane eden Ruslar, General Midin komutasında bir kuvvetle Dağıstan'a saldırırlar, ama başarılı olamazlar. Büyük kayıplar verirler. Kabartay prenslerinden istedikleri yardım da gelmeyince geri çekilmek zorunda kalırlar.

1775 yılında Haydak'lı Emir Hamza, İran topraklarına girerek Erdebil kentini ele geçirerek birçok ganimetle geri döner. Aynı yıl Gence'ye de girerek İranlılar'a yeniden ağır kayıplar veririr.

Ruslar Kafkasya'yı tamamen kontrol altına almak için önce 1779'da Kabartaylar'a saldırırlar. Onları yok ederek topraklarına el koyarlar. Ardından Kırım Hanı Şahin Giray'ı sıkıştırırlar. Bunun üzerine 1783 yılında Kırım Hanı Şahin Giray bütün haklarını Çariçe Katerina'ya terk eder. Buna ilişkin bildirisi ise Azak sahilindeki Yeyiski kentinde okunur. Ruslar 100 sığır, 800 koyun keserek şölenlerle bu olayı kutlarlar. Ancak Ruslar

küçük bir olayı bahane ederek halka korkunç işkenceler yaparlar. Bununla da kalmayarak bölgedeki Nogaylar'ı çoluk-çocuk-genç-ihtiyar, kadın-erkek demeden kılıçtan geçirirler. Bir başka deyişle, halk, örneği görülmemiş bir vahşetle yok edilir. Öyle ki, birçok aile, çocukları Rusların eline geçmesin diye onları ırmağa atarak öldürürler. Ölümünden kurtulan bir avuç Nogay ise Urallar'a ve Hazar denizi kıyısındaki bozkırlara sürülürler. Öte yandan, Çar Korkunç İvan, Kafkasya'nın değişik bölgelerine yerleştirdiği Kazaklar'a birçok ayrıcalıklar tanır. Onları vergiden muaf tutarak Kuban ve Terek havzalarında büyük köyler (stanitssa) kurdurur. Ayrıca onlardan Kuzey Kafkasya'daki Rus sınırlarını korumalarını ister. Ruslar Korkunç İvan sayesinde bu siyasetlerinde başarı olurlar. Çünkü Çerkezlerin Hristiyan olmaları Ruslar'a olan eğilimleri artırmıştır. Ayrıca Çerkez Beyleri ile Dağıstan Hanları arasında yeterince birlik ve beraberlikte yoktu.

Ruslar, Kazak alayları ve deneyimli generallerle Kafkasya'yı ele geçirmek amacıyla hazırlıklara başlarlar. 1784 yılında ünlü Daryal Boğazı üzerinde Viladikafkas Kalesi inşa edilerek Gürcistan yolu açılır. Sonuçta Kazakların üstün savaş yetenekleriyle Ruslar Kırım'ı, Çerkezistanın önemli bir bölümünü, Büyük ve Küçük Kabartay ile İnguş alanlarını ele geçirirler. Ruslar ayrıca Viladikafkas, Sünç Kızlarkalesi sınırını da güçlendirerek bu kez Çeçenler üzerindeki baskılarını artırırılar. Dahası, Çeçenistan'ı Gürcü kralları gibi kontrollerine almak isterler.

Bu tarihlerde Dağıstan Hanları'nın bir kısmı Rusya'ya karşı İran yanlısı olarak davranırlardı. Bir kısmı da İran egemenliği altına girmişlerdi. Avar, Gazi-Kumuk, Mihtih Hanları, Handak Usumisi ve Ilısu Sultanlığı ile Aksakallılar (Yaşlılar) tarafından yöneltlen Çeçenler ise düşmana karşı tam bir birlik içinde değillerdi. Rus etkisi dışında kalan Çeçenlerin o dönemde nüfusu 2 milyon kadardır. İşte bütün bu durumu iyice anlayan Rus Çariçesi Katerina (1729-1796), Deli Petro'nun vasiyetleri arasında yer alan güneye doğru yayılma planının zamanının geldiğine inanarak ordusunu hazırlayarak Kafkasya'ya sevk etmeye

başlar. Alman kökenli olan Katarina, III. Petro henüz veliaht iken onunla evlenir. Ancak, Petro'dan sürekli olarak hakaret gördüğü için aşıklarından Orlof aracılığıyla orduyu karıştırıp, Petro'yu hapsedtirir. Daha sonra da öldürterek 1762 yılında Çariçe olur.

Rusya'nın güneye doğru yayılma politikası yıllarca savaşlara neden olmuştur. Bu politikalar uygulanmaya başlandığı sırada Kuzey Kafkasya'da "İmam Mansur" ortaya çıkar. Gerçek adı Uşurman olan ve İmam Mansur olarak ünlenen bu kişi 1722'de Çeçenistan'ın Elda köyünde doğmuştur. Orta halli bir ailenin çocuğudur. Yüksek öğretim görmediği halde, yöredeki bilim adamlarını çevresine toplayabilmiş, güç sahibi olabilmıştır. Dürüst, yurtsever birisidir. Katerina'nın güneye yayılma planlarını uygulamaya koyacağı sıralarda, Kuzey Kafkasyalıların birleşmeleri gereği üzerinde ısrarla durur. Bu yolda büyük başarı elde ederek Ruslar'a karşı cephe alır.

Halk arasında bir mehti, bir keramet sahibi gibi saygınlık kazanan İmam Masur'un ünü kısa sürede dalga dalga dört bir yana yayılır. Bilim adamları çevresinde toplanır. Osmanlılar da onunla görüşmek için, kendisine resmi nitelikte bir heyet gönderirler. Anadolu'dan, Antep ulemasından Seyyit Halil Efendi 200 öğrencisiyle birlikte İmam Mansur'a katılır. Yine din ve siyaset bilimlerinde ün yapmış bir kişi olan Şirvan'lı Mehmet Rıza'da İmam Mansur'a katılarak onun yanında yer alır. Bu direniş hareketinin yalnız dinsel etkilerden kaynaklandığını kabul etmek doğru olmaz. Bunda, düşman güçlerinin yarattığı tehlikenin büyüklüğünün, Kafkasya'da yaşayabilmek için savaşların kaçınılmaz oluşunun ve bunlara duyulan inancın da payı büyüktür.

İmam Mansur, 1783 yılı içinde bir bildiri yayınlar. Bütün İslam birliklerini savaşa çağırır. Bu çağrı üzerine, Rusya'ya karşı savaşa koşanların sayısı 10 bin kişiyi bulur. İmam Mansur, bu kuvvetlerle Viladikafkas ve Mozdok'u alır; Kızlar kalesini kuşatır ve yıkar. Ruslar'ı Terek Irmağı'nın kuzeyine atarak, Kuzey Kafkasya'nın bir bölümünü Rus işgalinden kurtarmış olur.

Rusya'nın güneye inme politikası gereğince 1785-1786 yıl-

ları arasında Rus himayesini kabul eden Gürcü kralı, Ruslardan aldığı yardımlarla Osmanlı devletine saldırma girişiminde bulunur. Bu tehlikeyi sezen Osmanlı sadrazamı Halil Paşa, Çıldır Valisi Süleyman Paşa aracılığıyla Kuzey Kafkasya'daki Karapapak hanlarına mektuplar yazarak hediyeler gönderir. Onları savaşa çağırır. Bu girişimi olumlu karşılayan Karapapaklar çevresindeki hanlıklarla birleşir. Ardından İlisu Hanı Ali Sultan ve Avar Hanı Oma Han ile birlikte Gürcistan'a saldırırlar. Tiflis'i kuşatırlar. Çıldır valisi Süleyman Paşa'dan ağır silah ve topların gönderilmesini isterler. Ama istekleri karşılanmaz. Böylece, Ahalkelek (Ahırkelek) ovasında kurdukları karargâhta boşuna beklerler. Hatta silah almak için Çıldır sınırına kadar bile gelirler. Yardım alamayınca, kışın da bastırmasıyla da geri dönmek zorunda kalırlar. Ne var ki, yolları Rus ve Gürcü kuvvetleri tarafından kesildiği için 25 bin kişilik ordu perişan olur, büyük kayıplara uğrar.

Osmanlı devleti, Rusların güneye inmelerini engellemek için yine Çıldır Valisi Süleyman Paşa aracılığıyla yeniden bu hanları yardıma çağırır. Hanlar çağırışı yine olumlu karşılarlar. 30 bin kişilik bir ordu hazırlanarak Ruslarla savaşa başlanır. Oma Han, Dağıstan'ın Kızlar Kalesi bölgesinde, İmam Mansur ise Dağıstan'ın kuzey batısında ordularını kumanda ederler. Ancak yenilgiden kurtulamazlar. Bu yenilgide, Dağlı Kabartayların, bağımsızlıklarının tanınacağı sözüne kanarak Rusların tarafında yer almalarının da büyük payı vardır. 1791 'de Anapa savaşında yaralanan İmam Mansur ise, tutsak düşerek zindana atılır ve idam edilir. Ruslar ayrıca Tarku Şahmalı Bammat'ı (Mehmet'i) Şambal Hanı olarak tanır. Şambalı Hanı ise 1793 yılında Rusların İran'a açtıkları seferde, Rus ordusunun Kuzey Kafkasyadan geçmesine yardım eder.

Ruslar 1796'da Derbent'i Bakü'yü ve Gence'yi de direniş görmeden alırlar. Aras ırmağına kadar ilerlerler. Ancak bu sırada Katarına ölmüştür. Katarina'nın ölüm haberi, genç dostu ve gözdesi, aynı zamanda ordu kumandanı Zobof'un ve ordusunun maneviyatını sarsar. Kuzey Kafkasya'daki Türkler ise Rus ordu-

sunu arkadan vurmaya başlarlar. Bu nedenle 40 bin kişilik Rus ordusunun yarıdan fazlası geri çekilerek Terek havzasına sığınır. Derbent, Bakü, Gence kurtulur.

1800'de Rus ordusu Gürcistan'ın tümünü alarak Rusya'ya katar. Gürcü kraliçesi Rusya'ya götürülür. Kraliçe'nin oğlu, bir yolunu bulup kaçarak Avar Hanı Oma Han'a sığınır. Oradan da İran'a geçer. Aynı yıl Gürcistan üzerine akın düzenleyen Oma Han ise yenilir ve dağlara çekilir. 1802'de Osetler Rusların egemenliğini kabul ederler. 1803'te Cevad Han'ın kumandasında Ruslar'a savaş açan ve kahramanca dövüşen Genceliler ise yenilirler. Gence yeniden Ruslar tarafından işgal edilir.

1804-1805 yılları arasında Şirvan ve Şeki, Bakü ve Derbent'te yeniden Ruslarca işgal edilir. 1819'da Haydak bölgesi de Rusların eline geçer. Ruslar, bu bölgelere saldırılarını sürekli sürdürürler. 1820'de Akoşa'yı, Gazi Kumuk'u, 1821'de de Tarko Hanlığı'nı alınca, Kuzey Kafkasya'nın tamamı Rusların eline geçmiş olur.

Genelde bu tarihlerde, Osmanlılar Kuzey Kafkasya'daki, İranlılar da Güney Kafkasya'daki haklarından vazgeçtiklerinden Rus çarlığı, Kafkasya'nın tamamını kolaylıkla kontrol altına alır. Ruslar, Kafkasya'ya egemen olduktan sonra, kendilerine karşı güç oluşmaması için başlangıçtan beri uyguladıkları politikayı da sürdürürler. Halklar arasında sınıf, mezhep, zenginlik-yoksulluk ayrımcılığı yaparak onları birbirine düşürürler. Bunda da başarılı olurlar. Rusların bu politikasına inanan Kafkasya'daki hanlıklar adeta birbirlerine düşman olurlar.

Kırım Savaşı (1853-1855) sona erdikten sonra yeni Rus Çarı II. Aleksandr Kafkasya'nın tümünü tam almak ister. Çar bu amaçla Rusya'nın en yetenekli komutanlarından biri olan General-Prens Baryatinski'yi Kafkasya'ya genel vali tayin eder. Baryatinski daha önce Yermolov ve Vorontasov'un uyguladıkları savaş stratejisini de daha da geliştirir. Kafkasya'yı bir kale gibi görür. Ona bu konuda usta teşkilatçı Albay D. A. Milyutin de yardım eder.

Ruslar'a karşı bölgenin Şeyhi ise Çeçen Şeyh Şamil'di. Şeyh Şamil Rusların düzenli ordusuna karşın oda düzenli bir

ordu kurmaya çalışmıştır. Ordusunda topçusu dahi vardı. Ancak Rus topçusuna göre çok zayıftı. Kubaçi'de ise tüfek ve tabanca imalathaneleri dahi bulunuyordu. Ancak ateşli silahlar yönünden yine de büyük sıkıntı çekiyor ve dışarıdan temin etmeye çalışıyordu. Ordusunu sıkı bir disiplin altına almış ve modern bir ordu haline getirmeye çalışmıştı. Bu konuda oldukça başarılı olduğu da söylenebilir. Ancak hâkimiyetinin yalnız Doğu Kafkasya'da tanınmış olması, Batı Kafkasya'nın onun otoritesini ve komutasını kabul etmeyişi nedeniyle gücü sınırlı bir alanda kalmıştı.

Dağıstan ve Çeçenistan her taraftan Ruslar tarafından kuşatılmış olduğundan bir cendereye sıkıştırılmış gibiydi. Şeyh Şamil birçok kez bu cendereden çıkmaya, Rus kuşatmasını yarmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Şamil, Çerkes ve Abhazalar üzerinde de otorite kurabilmek, hiç olmazsa onları ortak hareket etmeye ikna etmek için Muhammed Emin'i "Na-bi"i olarak göndermişti. Ancak M. Emin yalnız Bjeduğlar ile bazı Abaza kabileleri yani Şkaraya Grubu üzerinde otorite kurabilmişti. Diğer kabileler ise bağımsızlıklarını kıskançlıkla korumak istediklerinden M. Emin'e ve Şeyh Şamil'e bağlanmaktan kaçınmışlardı. Bunda Müridizm'e karşı duydukları güvensizlik ve ürkeklığın de payı büyüktü. Çünkü Çerkes kabilelerinde aristokratik ve sınıflı bir toplum yapısı vardı. Oysa Müridizm her şeyden önce eşitlik ilkesine dayanıyordu. Ayrıca bu inanç köleliğin kaldırılmasını amaç edinerek, imamin ve tanrının önünde herkesin bir ve aynı olduğunu savunuyordu. Bu tür kuralları ise Çerkes asilzadelerinin kabul etmeleri imkânsızdı. Bu nedenle de asilzadelerin büyük bir nüfuza sahip olmaları, Çerkesler arasında Müridizmin kabul edilmesinde ya da imami olan Şeyh Şamil'in otoritesine girilmesinde başarı sağlanamadı. M. Emin'in bu yoldaki çalışmalarına ise birçok asilzade karşı koydu. Ayrıca bir toplantı için İstanbul'dan gönderilen Sefer Bey'in Çerkes asilzade sınıfını temsil etmesi M. Emin'i zor duruma sokmuştur.

Bu arada Şeyh Şamil'in müritlerine ve kendisine bağlı olan halka karşı uyguladığı çok sert ve katı disiplin de Çerkesler'i

ürkütmüştür. Onların bireyci karakterleri ile Müridizmin toplumculuğu uyuşmuyordu. Bütün bunlara karşın Müridizmin eşitlik düşüncesi onlar üzerinde etkisiz de olmamıştır. Özellikle Abzahlar, Natukhaçlar ve Şapsığlar asilzade yapısını bozmuşlardır.

Ruslar Kafkasya'da kesin saldırıya hazırlanırken, Kafkasyalılar büyük ölçüde silah ve barut sıkıntısı çekiyorlar; kılıç, kama ve hatta tüfek ve tabancalarını kendileri imal etmeye çalışıyorlardı. Bunun için Şeyh Şamil top imalathanesi bile kurmuştu. Ancak bu silahların kaliteleri yüksek değildi. Bu nedenle dışarıdan silah getirmek gerekiyordu. Barutun da dışarıdan gelmesi gerekiyordu. Ruslar ovalara hakim oldukları ve tarımsal ürünler de genellikle ovalardan geldiği için yiyecek yönünden de sıkıntı çekiyorlardı. Onlar ancak dağlardaki vadilerde ya da çok küçük düzlüklerde ekin ekerek besin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyorlardı. Dışarıdan silah, barut ve yiyecek getirmeleri de çok zor oluyordu. Özellikle 1856'dan sonra sıkılaşan Rus ablukası bunun önlüyordu. Bu nedenle silahlarını büyük bir dikkatle kullanmak zorunda oldukları gibi, yiyeceklerini de ancak yaşayabilecekleri kadar sağlayabiliyorlardı. Zaten Ruslar da Kafkasyalıları aç bırakmak için içerilere sık sık, akınlar yapıyorlar, ürünleri daha tarlada iken yakıyorlardı. Bu yüzden sık sık kıtlıkla da karşılaşılıyorlardı. 1863 de görülen bir kıtlık Batı Kafkasya'da Çeçenlerin direnme gücünü büyük ölçüde zayıflatmıştı. İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nden yardım istenmesine rağmen bu ülkelerden gelen yardımlar da çok az oluyordu.

General Baryatinski önce Doğu Kafkasya'yı, sonra da Batı Kafkasya'yı ele geçirmek istiyordu. Rus ordusu ağırlığı ile Şeyh Şamil'in üzerine yüklenecek, Dağıstan ve Çeçenistan zapt edilecek, bu arada Batı Kafkasya kuşatma altında tutulmakla beraber Rus kuvvetleri burada savunmada kalacak, Doğu düşürüldükten sonra, bu tarafa Rus ordusu kaydırılarak buradan saldırıya geçilecekti. Daryal Geçidi ve Gürcü Askeri yolu Rusların elinde bulunduğu için bu düşüncayı gerçekleştirmek mümkündü. Za-

ten iki taraftaki Kafkasyalılar arasında bir işbirliği de mevcut olmadığı için bu iş daha da kolaydı. Ayrıca Gürcüler onların müttefikleri olduğu gibi Ossetler ve Kabardaylar da tarafsız olduklarından, Kafkasya'nın belkemiği Rusya'nın kontrolündeydi. Bu durum daha başlangıçta Rusya'ya büyük bir avantaj sağlıyordu.

Ruslar 1856'dan itibaren karadan ve denizden sıkı bir abluka altına aldıkları Kafksaya'nın dışarıdan ciddi bir yardım alamamalarını da sağlamışlardı. Batı Kafkasya'ya dışarıdan gelen malların girişi Karadeniz kıyılarından daha çok olduğu için, özellikle Karadeniz kıyılarında Rus savaş gemilerinden oluşan bir abluka hattı oluşturulmuştu.

Ruslar kesin saldırı için Kafkasya'da 240.000 kişilik bir ordu kurmuşlardı. Bu ordunun büyük kısmı önce 1856'dan sonra Dağıstan ve Çeçenistan'a karşı sevk edildi. Ruslar 1857'de üç koldan saldırıya geçtiler. Kuzeyde Terek Havzasından, doğuda Hazar Denizi kıyılarından ve güneyde Gürcistan üzerinden ilerleyen Rus orduları ormanları yarıp, kendilerine yollar açarak ilerlemeye ve genel olarak Doğu Kafkasya'nın etrafındaki çemberi gittikçe daraltmaya başladılar. Şeyh Şamil ise Rus orduları karşısında hem sayı bakımından hem de silah gücü bakımından çok zayıf olan kuvvetlerini küçük gruplara ayırarak çete savaşına girişti. Bu şekilde başlangıçta küçük Rus kuvvetlerine karşı başarılı oldu. Birçok çarpışmada Rus birlikleri yenildi. Ancak Rus kuvvetleri sürekli takviye alırken Dağıstanlılar ve Çeçenler kayıplarını telafi edemiyorlardı. Bu da gerçekte onların daha zayıflamasına yol açıyordu. Savaşın artık kazanılmayacağını gören, bazı kabileler Rusların egemenliğini kabul etmişlerdi. Rusların iyice kendini göstermiş olan silah ve insan üstünlükleri karşısında dışarıdan yardım da alınması gittikçe Doğu Kafkasya'nın direnişini azalttı. Buna karşın Rusların Doğu Kafkasya'ya tamamen hakim olmaları ve Şeyh Şamil'i ele geçirmeleri ancak iki yıllık bir savaştan sonra mümkün olabildi.

Kuvvetleri gittikçe eriyen Şeyh Şamil 1859 Mart'ında stratejik Veden Kalesi'ne çekildi. Burada da tutunamayacağını an-

layınca 13 Nisan'da Vedenö'nün Rusların eline geçmesinden önce 400 kadar müridiyle Gunip'e sığındı. Orada da Rus kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Yanında çok az adamı kalıncaya kadar savaştı ve sonra teslim olmaktan başka çare bulamadı 6 Eylül 1859 da Dağıstan ve Çeçenistan genel olarak Rusların egemenliği altına girdi.

Doğu Kafkasya'nın düşmesinden sonra Ruslar kuvvetlerinin ağırlığını Batı'ya kaydırarak 1860 yılı içerisinde saldırıya geçtiler. Rus ordusunun sayısı 220-240 bin olmasına karşın yerli kuvvetlerin sayısı 60-65 bin kadardı. En kalabalık Çerkes kabilesi olan Kabardaylar ve onlarla birlikte Besleneyler genel olarak tarafsız kalmışlardı. Diğer kabileler arasında da bölünmeler, maneviyat kırıklıkları, Rusların propagandalarına kapılanların bozgunculukları, silah ve erzak sıkıntısı, özellikle topçu gücünden yoksunluk, modern ateşli silahlar karşısında eski savaş usullerinin başarılı olamayışı gibi nedenlerle Ruslar karşısında Batı Kafkasya'daki kabilelerin durumları hiç de iyi değildi. Birçokları Rus ordularına karşı direnmenin mümkün olmayacağına inandıklarından, bunların görüş ve hareketleri kabilelerin direnme gücünü zayıflatmıştı.

Rusların hedefi dağlar üzerindeki ve Karadeniz Kıyısındaki kabileler idi. Özellikle Kuban boylarından Tuapse üzerine ilerleyerek Şapsığ ve Natukha kabilelerini Ubuş, Abaza ve Abzahlar'dan ayırmak istiyorlardı. Bu amaçlarına ulaşmak için Tuapse istikametinde ormanları açarak ve yollar meydana getirerek ilerlediler. Bu sırada bazı Abaza kabileleri Rusların baskısı üzerine Osmanlı topraklarına göç ettiler. Ruslar da kabilelerle dağlardan inerek ya kendilerinin gösterecekleri yerlere ya da Osmanlı topraklarına göç etmelerini teklif ediyorlardı. Ancak kabileler genellikle bu teklifleri kabul etmiyorlardı.

1860 sonbaharında Genel Philipson komutasındaki bir Rus ordusu Abzahların üzerine yüklendi. Bu arada Muhammed Emin araya girerek Abzahlar'ı Ruslarla anlaşmaya teşvik etti. Onun araya girmesiyle Kamketa'da Abzah Kabilesi'nin ileri gelenleri ile Genel Philipson arasında yapılan görüşmelerin

sonunda bir anlaşmaya varıldı. 20 Kasım 1860 da yapılan bu antlaşmayı General Baryatinski'de onayladı. Böylece Abzahlar yurtlarında oturmaya devam etmelerini ve geniş özgürlükler sağlayan bu atlaşma ile istediklerini bir süre için elde ettiler ve savaş dışında kaldılar. Bu sayede Ruslar da Abzah cephesini emniyet altına alarak Şapsığlar üzerine yürüdüler. Aslında Abzahlarla barış ancak birkaç ay sürebildi. 1861 de Ruslar onlara ya Rus cephesinin gerisindeki ovada iskân kabul etmelerini, ya da Türkiye'ye göç etmelerini teklif ettiler. Aynı tercih karşısında kalan Besleneyler göçü; Özgür Kabardaylar ve Kemirguveyler ise Rus cephesinin gerisindeki ovalarda kalmışlardı. Ancak Abzahlar; Şapsığlar, Bjeduğlar, Natukhaçlar, Ubuhlar ve Abazalar savaşmayı tercih etmişlerdir. Zaten Rusların bu şekildeki zorlamaları daha önce Ubuhlar ve Natukhaçlar'ı da savaşa zorlamıştı.

1862 kışında Ruslar Maykop'dan hareketle Şagvaşe ve Pşeha Irmaklarını aşarak Şapsığların topraklarını ele geçirdiler. Böylece Çerkes kabilelerini ikiye ayırmış oldular. Ancak buna karşın Şapsığlar Abzah-Ubuh topraklarına çekilerek buradan savaşa devam ettiler.

Çerkes-Abazalar direnmelerine daha iki yıl devam ettiler. Bu arada ara sıra Rus kuvvetlerine karşı başarılar kazandıkları, onları yenilgilere uğrattıkları da oluyordu. 1863 kışında Abzah, Şapsığ ve Ubuh kabilelerinin temsilcileri bir araya gelerek ortak bir komutanlık oluşturdular. Abzahlar kendi kuvvetlerinin başına bu görevi sürdürmekte olan Hacı Giranduk'u, Şapsığlar Vesbanzade Hacı Mehmed Bey'i getirmişlerdi...

Rusların Lehistan'daki ayaklanma nedeniyle Kafkasya'daki kuvvetlerinin bir kısmını o tarafa göndermeleri ve dikkatlerini daha çok bu ayaklanmaya çevirmeleri nedeniyle 1862-1863 arasında Kafkasya'daki savaş durulmuştu. Ancak Ruslar Lehistan'daki ayaklanmayı bastırdıktan sonra oradaki birliklerini yeniden Kafkasya'ya sürerek saldırıya geçtiler. Bu sırada onların karşısında Abzah-Şapsığ-Ubuh ittifakından başka Natuhlaçlar ve Abhaz-Abazalar da savaşıyorlardı.

Savaşın son yılında Çerkes Lehlerin Ruslar'a karşı uyguladıkları "küçük kuvvetler gerilla savaşı usulü"nün ne kadar etkili olduğu görmüşler ve kendileri de aynı usulü uygulamaya başlamışlardır. Ani saldırılarla ilerleyen düşman kuvvetlerini sarsıyorlar ve sonra arazinin engebelerinden yararlanarak hızla geri çekiliyorlardı.

Ancak ilerleyen aylarla birlikte Çerkez-Abazaların insan, silah ve malzeme kayıplarını karşılayamamaları, Rusların ise bu yönlerden sıkıntıları olmaması savaşı Rusların lehine çeviriyordu. Ayrıca Rus birlikleri Kafkasyalılar'ı aç bırakmak için onların ekinliklerini tahrip ediyorlardı. Üstelik 1863 yazında ve sonbaharında Kafkasya'da görülen kuraklığın sonucunda ortaya çıkan kıtlık da kabilelerin direnme gücünü kırıyordu. Osmanlı ve İngiltere kıtlık için yardım kampanyaları açmışlarsa da sağlanan yardımlar yeterli olmadı. Bunun üzerine 1863 sonbaharından başlayarak, kabilelerin göç edecekleri konusunda haberler gelmeye başladı. Arkasından da Abzahlar, Şapsığlar ve Ubuhlar büyük guruplar halinde göç etmeye başladılar. Savaşı sürdürenler ise ancak küçük guruplar oldu. Rus orduları bu gurupların direnişlerini kırmak ve Kafkasya'ya tamamıyla hakim olabilmek için 4-5 ay daha uğraşmak zorunda kaldılar.

Rus birlikleri sonunda Tuapse, Pşehiş ve Pşeha arasındaki bölgeye General Heymann ve General Grabbe komutasında saldırıya başladılar. Tuapse ile Şapsugo ırmağı arasına inerek Ubuhlar ve Şapsığlar'ı birbirlerinden ayırdılar. Bunun üzerine Şapsığlar ve Abzahlar'da teslim olmak zorunda kaldılar. Ubuhlar ise daha bir müddet bazı Abaza kabileleri ile birlikte dağlarda direnmeye devam ettiler. Ancak onlar da 6 Mart 1864'de teslim oldular. Daha sonra Mzımta ırmağı boylarına inen Ruslar Makuç (Hukaçey), Ciget ve Aybğa kabilelerini de mağlup ettikten sonra Kbaada Yaylası'nı le geçirdiler. Böylece Kafkasya'nın fethini tamamlamış oldular.

Yüzyıllarca süren mücadeleden sonra, Kafkasya'yı tümüyle ele geçiren Ruslar, kukla hanlara ve adamlarına birçok ayrıcalıklar verirler. Bu yolla, Kafkasya Türklerini bölmeyi, halklar

arasında muhalif guruplar yaratmayı büyük ölçüde başarırlar. Ayrıcalıklara sahip olanlar da Rusların desteğini alırlar. Böylece Ruslar, Deli Petro'nun "vasiyetnamesinde" işaret ettiği sıcak denizlere ve Hindistan'a giden yolların kapılarını da ele geçirmiş olurlar.

İmam Şamil'in Ruslara tutsak düşmesinden 17 yıl sonra, 1877'nin 24 Nisan'ının da Çarlık Rusya'sı, tarihte 93 Harbi diye bilinen savaşı Osmanlı devletine karşı ilan eder. Bu sırada, İmam Şamil'in iki oğlu ve kızları İstanbul'dadır. Söz konusu savaş patlak verince, Osmanlı Padişahı Abdülhamit, korgeneral rütbesiyle Osmanlı ordusunda görev yapan Şamil'in büyük oğlu Gazi Muhammed'i Doğu cephesine gönderir. Binlerce gönüllü Kafkasyalı ile Doğu cephesine hareket eden Gazi Muhammed, Hidatlı Ahmet ve Çarlı Ali Efendiler, Osmanlı subaylarından Abbas ve Osman Beylerden oluşan bu heyet, Dağıstan'a girmeyi başarırlar.

Kuzey Kafkasya'nın hemen tüm Türk bölgelerinden gelen temsilcilerle Kindalal bölgesinde, Gunib civarında Anada denilen alanda büyük, bir toplantı yapılır. Bu toplantıda, derhal harekete geçilmesi ve Kafkasya'nın Ruslar'dan temizlenmesi kararı verilir. Ayrıca Ruslar'a karşı yürütülecek savaş için vaktiyle Şamil'in mücadelesine katılmış ola Gazi Kumuklu Şeyh Cemal-eddin'in halefi bilgin Sugratlı Hacı Abdurrahman ile Semsirli Hacı Ali Elden'i komutan seçerler. Bu sırada, Osmanlı ordusunun Gümrü'yü geçerek Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e doğru ilerlediği söylentisi de yayılır. Bu haber, Kafkas Türkleri'nin maneviyatını yükseltir. Öyle ki, Kuzey Kafkasya'da Türklerin oturdukları bölgelerdeki Rus garnizonlarına 9 Mayıs 1917'de fiilen taarruz bile başlar. Rusların teknik bakımdan donanımlı olmalarına ve üstün silahlarına karşı Türkler, ağızdan dolma tüfekler, kama ve kılıçlarla düşmana karşı koyarlar. Sonuçta Gazi-Kumuk kalesini ele geçirirler. Ancak, Ruslar gönderdikleri takviye güçlerle bu ayaklanmayı bastırırlar asilerin bir kısmını öldürür bir kısmını sağ yakalarlar. Ruslar sağ kalanlar Gunib'de kurulan Harp Divanı'na sevk ederler. 500'den fazla kişi idam

edilir. 10 bin kadar aile Sibiryaya steplerine sürülür. Geriye kalanlar ise ağır cezalara çarptırılır. Dahası, Kuzey Kafkasya'daki Türklerin oturduğu 600'ün üzerindeki köyü yerle bir ederler.

Çarlar yönetimi ayrıca Osmanlı mirası Balkanları elde etmek için de, 1917'de Sırbistan'ı bahane ederek Almanya'ya savaş açar. Ancak iki yılsonunda bu savaştan yenik çıkarlar. Bu durum Kafkas Türkleri'nin yeniden özgürlüklerine kavuşmaları için faaliyetler oluşturur. Dahası, Çarlığın yıkılması Kuzey Kafkasya Türkleri'ni için büyük bir fırsat doğurur. 1 Mayıs 1917'de Terekale kentinde 500 kişiden oluşan bir kurultay düzenlerler. Kurultayda şu kararlar alınır:

1. Kafkas Dağlılar'ı, siyasal bir birliktir.
2. Birliğin içindeki her ulusal topluluk iç özerkliğe sahiptir.
3. Birliğin yürütme alanındaki işlerini düzenlemek amacıyla 2 meclis kurulur.

a) Ulusun egemenlik esasına dayanarak, her 30 bin kişi tarafından bir vekil seçilmek suretiyle oluşacak bir millet meclisi.

b) Birliğin gerçekleşmesi için her özerk toplum tarafından gönderilecek 2 temsilcinin katılımıyla bir devlet meclisi kurulur.

4. Yürütme Meclisi üyeleri, kendi içlerinden Yürütme İşleri Temsilcilerini seçerler. Yürütme kurulun da kendi arasından bir başkan seçer. Bu başkan, aynı zamanda Devlet Başkanı görevini de görür.

5. Yetkilerinin kapsamında Birliğin anayasasını düzenlemek olduğu halde; Yürütme Meclisi tarafından çıkarılacak yasaların uygunluğu ve yürütme güçlerince oluşturulacak kurallar ve Birliğin bütünlüğü ile ilgili konular üzerinde söz sahibi bulunan bir Yüksek Mahkeme kurulur.

Kurultayda alınan kararlar doğrultusunda, Kuzey Kafkasyalıların tarihi topraklarında, Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar uyumlu bir yönetim kurma girişimi, bu bölgelerde yerleşmiş bulunan Kazak, Ukren, Rus kolonilerinde heyecan uyandırır. Her bir tarafta sabotajlar başlar. Buna Dağlılar karşılık verince uyum bozulur. Merkez Yürütme Komitesi de kendilerine verilen görevleri tümüyle yerine getiremediğinden Kuzey

Kafkasyalı bilginlerin önerisi üzerine yeniden kurultay toplanır. Bu kurultaya, yalnız Kuzey Kafkasyalılar değil, Güney Kafkasya'dan, Kuba'dan, Şeki'den ve Zagatala'dan hatta Abhazya'dan da heyetler gelir. "Andi Kurultayı" diye anılan bu toplantı, Dağıstan ile Çeçenistan arasındaki dağlık bölgede, Andadiril Hor gölü civarında yapılır. Kafkasyalılar bu göle bir tür kutsallık atfederler ve "Kahramanlar Yatağı" derler.

Kurultay, 6 Temmuz 1917'de açılır. Kurultay'a Hosat'lı Necmeddin başkan seçilir. Ayrıca, temsilcilerin bir kısmı Necmeddin'i imam olmasından yanadırlar. Yeri gelmişken bir kez daha belirtelim. İmam, Avarlar'da, Kumuklar'da, Karakalpaklar'da devlet başkanı anlamına gelmektedir. Bu unvan ve statü, Çerkezler'de Usurni, Çeçenler'de Şamhal, İran'da Şah, Osmanlı'da Padişah olarak geçer. Çoğunluk, Necmeddin'in imam olması yolundaki öneriye karşı çıkar. Şiddetli çekişme ve tartışmalar olur. Sonuçta yeni bir yürütme komitesi seçilir. Başkanlığa, Abdülmecit Çermoy getirilir. Bu arada Necmeddin Nosatlı da Diyanet İşleri Başkanlığı'na seçilir.

Yürütme Komitesi derhal harekete geçerek güney komşuları olan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile anlaşır. Haydar Bamat'ın başkanlığında Abdülmecit Çermoy Muhammed Kadı Dibir, Alihan Kandemir ve Zübeyr Temirhan'dan oluşan kurul Tiflis'e gider. Tiflis'te güneyden gelen komşu heyetlerle görüşürler. Daha sonra da Osmanlı hükümetinin Trabzon'da topladığı konferansa katılırlar. Böylece Babı-ali ile de resmi olarak ilişki kurulmuş olur.

Bütün bu faaliyetlere karşın, güney komşuları Rus tehlikesinin büyüklüğünü yeterince takdir edemiyor, dolayısıyla birbirleriyle uyum sağlayamıyorlardı. Bu nedenlerle Güney Kafkasya heyetlerine bir muhtıra verilir. Bu muhtırada, Kuzey Kafkasya halkının ortak görüşü olarak, bütün Kafkas Türkleri'nin birlikte bir devlet kurmaları gerektiği, aksi halde kurtuluş olamayacağı inancı dile getirilir. Bu amacın gerçekleşmesi için murahhas heyet Tiflis'te girişimlerini sürdürür. Sonuçta, Güney Kafkasya ülkeleri ile arzulanan anlaşmaya varamayınca -Yürütme Komitesi-

tesi, kendisine verilen yetkiye dayanarak- 11 Mayıs, 1918'de Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan eder. Buna göre, görev dağılımı şöyle gerçekleşir:

Hükümet Başkanı: Abdülmecit çermoy
Başkan Yardımcısı: Ali Rıza Pişmah
İçişleri Bakanı: Reşit Kaplan
Dışişleri Bakanı: Haydar Bammat
Milli Savunma Bakanı: Nuh Torkolu
Maliye Bakanı: Vasangiray Cabağı
Ulaştırma Bakanı: İbrahim Haydaroğlu
Meclis Başkanı: Zübeyr Temurhan

Kuzey Kafkas Türkleri'nin Rusya'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine Rus baskısı hissedilir biçimde artmaya başlar. İlginçtir ki, aynı tarihlerde, 1918'de, Kars'ta da kurtuluş savaşı kıvılcımları çakmaya başlar. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti kurulur. Yine bu tarihlerde, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın da bağımsızlıklarını İlan etmeleri, Rusya'nın petrole olan ihtiyacının daha da artması Ruslar'ı çileden çıkartır. Savaş Dolayısıyla Almanya'nın da petrole ihtiyacının olması Rusya ile gizli bir protokolün imzalanmasına yol açar. Amaç, Grozni, Bakü petrol bölgelerini ele geçirmektir. Öte yandan, Kuzey Kafkasya'nın ve Azerbaycan'ın bağımsız olarak ayakta kalabilmesi için mutlaka dışarıda yardım görmeleri gerekmektedir. Bu amaçla bir Yürütme Kurulu oluşturulur. Bu kurul, İstanbul'a hareket eder...

Babı-ali, her iki Türk Cumhuriyetini resmen tanıdığını ilan eder. Ayrıca, yardım önerilerine olumlu yanıt verir. Bu görüşmeler devam ederken Ruslar, Bakü'yü ele geçirir.

Güney Kafkasya Türkleri'i, Kuzey Kafkasya Türkleri'nden yardım ister. Bu istek doğrultusunda yardıma koşan kuvvetlerle Rus kuvvetlerinin çarpışması sonucunda, Şamilkale'yi (Petroviski) alırlar. İngilizler de Ruslar'a yardıma başlarlar. Ancak, İsmail Hakkı Berkok'un emrindeki Kuzey Kafkasya'ya gelen bir tabur ile Süleyman İzzet Bey kumandasındaki 15 bin Türk Türkmen'i

de yardıma gelince Şamil Kale 5 Kasım 1918'de geri alınır.

Türk uzman subaylarının yardımıyla hemen Kuzey Kafkasya'da "Şamil Alayları" kurulmaya başlar. Tam bu sırada Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı haberi duyulur. Bunun üzerine, Kafkasya'daki Türk askeri birliklerinin geri dönmeleri emri Kafkasya Türkleri için çok büyük bir darbe ve üzüntü yaratır.

Türk askeri birlikleri geri çekilince, bunu fırsat bilen General Thomson kumandasındaki İngiliz kuvvetleri Bakü'yü işgal ederler. İlk hamlede Kafkas hükümetlerine karşı cephe alan bu general, sonradan durumunu ve tutumunu değiştirerek Kafkas hükümetlerini tanıdığını bildirir. İngilizlerin bu çelişkili siyasetleri Kafkasya Türkleri'ni adeta perişan eder. Bu fırsattan yararlanan Ruslar, General Erdelli kumandasındaki bir Rus ordusu ile Sivastopol, Kuban ve Terek Kazaklarını da silahlandırarak Çerkezistan, Karaçay, Kabartay ve Oseta'yı ele geçirir.

Bu sırada, Türkler için büyük umut kapısı Türkiye'dir. Ne var ki, sınırlar kapalı, geçişler çok tehlikelidir. Bütün bunlara karşın, uzun mücadelelerden sonra, bir yolunu bularak Türkiye'ye geçmeyi başaranlarda olur.

Bu sıralarda Kafkasya'da da Türkler toparlanmaya başlar. 1917 karışıklığından yararlanmak üzere çareler düşünürler. Örneğin, Çar yönetimine karşı çıkan, defalarca bu nedenle hapse atılan, sürülen yüksek din eğitimi görmüş bulunan, İmam Şamil'in izinde yürüyen Uzun Hacı, Dağıstan'a döner. Halk kendisine "İmam" diye hitap eder; Uzun Hacı, derhal devlet mekanizmasını kurup işletmeye başlar. Para bastırır.

Yine bu tarihlerde İmam Şamil 'in torunu Kuzey Kafkasya'ya geçerek orada mücadeleye devam edeceğini bildirerek Tiflis'e hareket eder. İmam Şamil'in torunu Tiflis'e geldiği, memleketi Bolşeviklerden kurtaracağı haberi hemen her tarafta duyurur. Türk halkı bu haber üzerine, yediden yetmişe silaha sarılır. Bolşeviklere karşı mücadelede böylece başlamış olur. Kuzey Kafkasya'nın milliyetçilerince başlatılan bu isyan hareketini Sait Şamil'e ulaştırmak için İbrahim Hacı görevlendirilir. İsyan hareketine başkanlık önerisi de adı geçen tarafından Sait Şamil'e

bildirilir. Öneriyi tereddütsüz kabul eden Sait Şamil, Eylül başlarında Tiflis'ten ayrılarak Ligadoh yolu ile Dağıstan'a ulaşır.

Sait Şamil'e yolculuğunda, ellinin üzerinde Kuzey Kafkasyalı eşlik eder. Sait Şamil, hareketinden önce, Gürcistan devlet başkanı Albay Kok'la görüşerek Bolşeviklere karşı yürüttükleri mücadelede kendilerine ne kadar yardım yapabileceklerini öğrenmek ister. Albay Kok'tan ümit verici yanıt alır. Bunun üzerine, yapılacak yardımların kendisine ulaştırılması için Çeçenlerden Albay Mürteza Ali Kuriyev'i, Dağıstanlılar'dan Albay Muhammed Handiev'i ve Yüzbaşı Firelofu Terekemelerden Pir Aşot'u görevlendirir.

Sait Şamil, Kuzey Kafkasya'da, dedesi İmam Şamil zamanındaki bayraklarla karşılaşılır. Daha 20 yaşında olmasına karşın dedesi gibi cesaret, metanet ve yurtseverlikle işe başlar. Dağlara çıkarak komutayı ele alır. Kendisine katılanlar her geçen gün hızla artar. Oluşturulan kuvvetler, her tarafta baskınlar düzenler. Düşmanı hırpalamayı, gerilerine doğru yayılarak arkadan kuşatmayı hedeflerler. Böylece düşman kuvvetlerinin bulunduğu ova kısmı ile garnizonlar arasındaki sahayı ele geçirmeye çalışırlar Bunda da büyük başarılar elde ederler. Nitekim savaşlar sol Kanatta, 23 Eylül de Rus kuvvetlerine güçlü bir darbe indirilir. Butlik garnizonunu işgal ederler. Öte yandan, sarp dağlar arasında yol almaya çalışan Rus güçleri, Karata bölgesinde sarılarak tamimiyle imha edilirler. Komutanları Davidof ile komiser Kunduhc tutsak alınırlar. Böylece, önemli bir garnizon ve strateji bir bölge saf dışı bırakılmış olur. Bu sayede, çok sayıda cephe ve mühimmat da ele geçirilmiş olur. Bu darbe ile milli yönetim, Dağıstan'ın bütün dağ bölgelerine yayılma olanağı bulur. Dahası bölge, dışarıdan gelecek saldırılara karşı koyacak konuma gelmiş olur.

Bu yenilgiler, bozgunlar karşısında Bolşevikler, Azerbaycan'da bulunan 11. Ordunun büyük bir kısmını Kuzey Kafkasya'ya sevk ederler. Kumandan Balakbunlu Şeyh Muhammed, Bolşevik kuvvetlerini, taktik kullanarak, geri çekilmek suretiyle şaşırtır. Ve 28 Ekim 1920'de kumandanlarıyla birlikte hepsini

kılıçtan geçirir. Bolşevikler, bu savaş alanını ölüm vadisi olarak adlandırmak zorunda kalırlar. Nitekim burası bugün dahi aynı adla anılmaktadır.

Kızıl Ordu ile yapılan savaşlar sonucunda elde edilen silah ve mühimmat sayesinde mücadele, bir süre daha başarı ile devam eder. Ancak, ardından, savaş için duyulan araç ve gereç gereksinimi karşılanamayınca, özellikle iâşe sorun olunca dayanma, mücadele etme gücü kırılmaya başlar. Kışın da bastırmasıyla Dağıstan ile Gürcistan arasındaki bütün dağ geçitleri kapanır. Dışarıdan hiçbir yardım gelmez olur. 1921'in Şubat ayında Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı işgal etmesiyle de tüm dış ülkelerle temas olanağı ortadan kalkar. Bütün bunlara karşın, son kurşunlarına kadar mücadeleye devam eden Türkler, sonuçta Kızıl- ordu'ya yenik düşerler ve son bağımsızlık savaşını yitirirler.

Sait Şamil ve bazı mücahitler, Kızıl Ordu'nun eline geçmiş bulunan Gürcistan topraklarından Türkiye'ye kaçıp sığınmayı başarırlar. Kafkasya'da kalan, Türkiye'ye ya da başka bir ülkeye kaçma olanağı bulamayan mücahitler ise Sibiryâ, Taşkent vs. yerlere sürülürler.

Güney Kafkasya'daki Türkler ise yeterli varlık ve birlik gösteremedikleri için tekrar Rusların boyunduruğuna girmiş olurlar. Sait Şamil ve yakınları, uzun yıllar İstanbul'da yaşarlar. Bir kısmı, İstanbul'a yerleşir; bir kıs başka ülkelere göç eder.

1930'lu yıllarda Kafkasya ve Orta Asya'da ulus devlet yapıları oluşturulur. 1991 yılında SSCB'nin dağılması Kafkasya'da üç bağımsız Cumhuriyet, yedi özerk Cumhuriyet, üç özerk bölge oluşur.

Bağımsız Cumhuriyetler:

- 1- Azerbaycan Cumhuriyeti
- 2- Gürcistan Cumhuriyeti
- 3- Ermenistan Cumhuriyeti

Özerk Cumhuriyetler:

- 1-Nahcivan Özerk Cumhuriyeti
- 2-Abaza Özerk Cumhuriyeti

- 3-Çeçen İnguş Özerk Cumhuriyeti
- 4-Dağıstan Özerk Cumhuriyeti
- 5- Acara Özerk Cumhuriyeti
- 6- Kabardina - Balkar Özerk Cumhuriyeti
- 7- Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti

Özerk Bölgeler:

- 1-Karabağ Özerk Bölgesi
- 2- Güney Osetya Özerk Bölgesi
- 3- Karaçay - Çerkez Özerk Bölgesi

ALTINCI BÖLÜM

TEREKEME KARAPAPAKLARIN GELENEKLERİ VE İNANÇLARI

Âşıklık Geleneği

Terekeme-Karapapak etnosunda “Buta” konusu kültürel kimliğin belirlenmesinde önemlidir. Buta karşıt güçlerin birliği anlamına gelir. Bu güç ilahi cevher, nur, öz enerjidir. Ak-kara, boz-ala, yangı-yingi sözcükleri bunun için kullanılır. Koreliler ve Çinli’ler bu sözcüğü ying-yang olarak Pe-ti-ti Türklerinden almışlardır. Öncesiz-sonrasız, yaşam çemberi zıtlıkların güç birliğini oluşturan bu inanç kuyruğunu ısırın yılanla sembolize edilir.

Buta düşüncesi aşıklıkta da vardır. Aşıklara düşlerinde cam bardak da, ya da kupada bade sunulur. Bu sunuş bade ile olabildiği gibi elma ile ya da başka yollarla da olabilir. Âşık bu konumundan ötürü dünyasından uzaklaşarak ilahi aşk çemberine girmek ister. Bunun için acılar çeker, sanki bedeni bir ibadet yapar.

Aşıklar ilahi şairlerdir, saz çalmazlar. Türklerin İslam’a girmesinden sonra da saz çalmak ayrıca günah sayılmıştır. Bu gelenek şaman inancına dayandığından Terekeme Karapak’ların kültürel kimliği Şamanizm’e kadar gider. Saz çalma geleneğinin kökeni ise Hindistan’dır. Bu gelenek sentezlenerek Hindistan’dan Batı’ya taşınmıştır. Saz aşıklığı bu sentezin bir ürünüdür.

Evlenme ve Düğün

Terekeme-Karapapak’lar da erkekler 24-26 yaşlarında kızlar 18 ve daha yukarı yaşlarda evlenirler. Aile reisleri evlendirecekleri kızların isteğini sorarlar. İki evlilik Terekeme ailelerinde, ikinci eşinde ise sadece imam nikâhı yapılır. İmam nikâhına "Gebın" denir. Bir ailede ortalama iki üç çocuk olur. Çoğunluk tek evlilik yapar. Çift evlilik az görülür. Kafkas halklarında az da olsa büyük ölçüde geçmişte de kalmış olsa "Beşik kertme" yöntemi ile evlenme olmuştur. Terekeme’lerde kuzenler arasın-

da evliliklere rastlanmaktadır. Dayı, amca, teyze, çocuklarının arasında evlenme mümkündür. Dünyaya yeni gelmiş çocuğa ilk ve en çok temenni edilen ömürdür. "Ömrü bol olsun, ömürlü olsun" denir. Ayrıca hayırlı ömür dilenir. Bu arada birisi hapsi-rınca çevresi ona "Hayır ve yahcılık" der, hayırlar ve iyilikler diler. Terekeme-Karapapaklar'da eskiden kebin (nikâh) gizli kesilirdi. Nikâhsız (dini nikâh olmadan) gelinin evinden ekmek yenmez, verdiği su içilmezdi. (Nikâhın gizli kesilmesi genelde yapılması gereken büyüye engel olmak içindir. Burada nedense nikâh için kıyma ya da kesilme tabirleri kullanılır. Nikâhsız kadının elinin değeceği şey haram sayılır

Terekeme Karapapak'larda düğün geleneği önemlidir. Eskiden düğünden önce kız babasının evine kız istemeye ve "başlık parası" tutarı için anlaşılmaya gidilirdi. Oğlan babası yoksa en büyük abisi, amcası yada dayısı bu anlaşmayı yapardı. Kız evine gidilirken kurala göre gidenlerin arkasından su dökülürdü. Bu su aydınlık ve bolluk sembolüydü. Eğer yol üzerinden bir kedi geçerse, uğursuz sayılır; bazen bu yüzden düğünden vaz geçilirdi. Tahtacılar, Kürtler, Afşarlar genelde bu tür uğursuzluklardan ötürü kız istemekten vaz geçenlerdendir. Düğüne çağrılmayan bir kimse sitem ederken "Ağ sakalınızı kara sakalınızı yıgıp halvet oldunuz. Allah mübarek etsin", "genç yaşlı kendi aranızda eylendiniz..." der. Kırklama, hem anaya hem de balaya yapılır. Kırk kaşık su bir kovaya Allah'ım Meselli okunarak dökülür. Anne ve çocuğu bu su ile kırklanır. Su, başlarından aşağı dökülürken "Allah'ım Meselli Ala Muhammedi, seni kırklayanın kırkından çık" denir. Kırklamayı yaşlı kadınlar yapar. İlk anası sonra balası kırklanır. Ayrıca 10. ve 20. günlerinde de çeyrek ve yarı kırkları yapılır

Oğlanın adamları kız evine gittikten sonra burada kızın konumu değerlendirilirdi. Bir başka deyişle kızın sağlığı, güzelliği, iş yapma becerisi, başlık parası, yolluk parası, düğün masrafları değerlendirilerek anlaşmaya varılır, düğün günü ayarlanırdı.

Daha sonra düğün gününe kadar elbise günü seçilirdi. Elbise gününden önce kız ve oğlana elbiseler ısmarlanır, ya da diki-

lirdi. Elbise günü kız evinde olur, buraya yalnız oğlanın annesi, yoksa yengesi ve komşu kadınlar katılırdı. Katılanlara yemek verilir para toplanırdı. Bu paralar daha sonra kıza teslim edilirdi. Elbise töreninden sonra kızın oğlan evine gitme organizasyonu için “sağdıç” solduç” ve “yenge” seçilirdi.

Oğlan tarafından birileri ise düğün için müzikçiler ayarlar-
dı. Bunlar davulcu ve zurnacı, ayrıca saz âşıklarıydı. Saz âşıkları geleneği Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ‘da da olduğundan varlıklıların düğünlerinde buradaki en ünlü saz âşıkları davet edilirdi. Düğün gününden önce kızın kız arkadaşları yaşadıkları yerin en güzel bölgesinde yemek yerlerdi. Akşam ise kına gecesi töreni yapılırdı. Bu törene molla çağrılır molla törende oğlan ve kız tarafının vekilleriyle bu evliliği onaylardı.

Düğünün gününde davul ve zurna açık havada çalmaya başlarken, yenge kızın başını süslerdi. Baş bezeme denilen bu törende davul zurna sustuktan sonra seçilen müzikçilerle ağlaşma töreni gerçekleştirilirdi. Ağlaşma töreninden sonra oğlan tarafı gelini getirmek için yola çıkardı. Gelin getirilirken üstünde üzüm, elma v.s. meyvelerle süslenmiş bir ağaç taşınırdı. Aynı zamanda oğlanın yaşadığı yörede güreş maçları yapılırdı. Kız yaşayacağı evin önüne gelince önüne kazan konarak durdurulurdu Terekeme’lerde gelin eşikten girerken önce sağ ayağını atmaktadır. Bunun uğruna ve bereketine inanılır. Ayrıca eşiğin önünde ve kapıda da balta olur. Balta ile kötü ruhların kovulacağına inanılır. Terekeme’lerde ev sahibi ile konuk eşikte el sıkışmazlar ya içeri girilir ya da dışarıda tokalaşırlar. Konuklara gelen her türlü zarar ev sahiplerine gelmiş kabul edilir oğlan ve sağdıçlar ise evin üstünden ya da pencereden kızın başına elma fırlatırlardı. Akşam ise saz âşıkları ya deyişler, ya da müzikli öyküler anlatırlardı. Terekeme-Karapapak’larda gelin kocasının evine gelince gelinin dudağına bal çekerler (sürerler), şirin dilli olsun diye, gelme çöreği (ekmeği) ikiye böldürürler, ekmeğin - bir parçasını gelinin baba evine, diğer parçasını da kaynatasının evine götürürler. Bereket eski evinde kalsın yeni evi bereketli olsun diye. Gelin yeni evinden içeriye girmeden evvel 7 kez

odun (ateşin) çevresinde dolandırılır. Sonra ağırlığı uğurluğu geçsin diye ateşten atlatılır. Ayağı "gıdımlı" olsun "sayalı" olsun diye kurban kesilir. Mallı ve şirin olsun diye başına şeker ve madeni para serpilir. Ayağının altına boş tabak koyarlar ya da bardak koyarlar gelin onu kırsın diye. Böylece gelinin bütün zorlukları aşacağına inanılır. Kebini (nikâhlı) gelin murdar sayılır. Gelin yeni evine gelince 3 defa yolu değiştirilir. Bu gelinin kötü yola düşmesini önlemek içindir. 7. Gün gelin "subaşına" götürülüp 3 defa suyun üzerinden geçirilir daha sonra çimmeye (banyoya) götürülür. 40. günden sonra eri ile gelinin 40'ı dökülür. Gelinin arabasının altından taş atılmaz. Atılması halinde bahtının bağlanacağına inanılır. Zivafıta başarılı olamaz. Bu olumsuzluğun giderilmesi için, taş ters doğrultuda geri tarafa atılır. Çiftlerin ayağına basma uygulaması Karapapak'larda da vardır. Gelin evinin kapısının üstüne deve diken ve üzerlik koyarak nazarı önlemek isterler. Gelin kaynana ve kaynatası ile bir süre konuşmaz. Bu hürmet ifadesidir. Geline ve çocuğuna dua edilirken "Allah gelinini ve çocuğuna başacan (başına deyin, başı kadar) versin hoş baht eylesin. Allah hosbah eylesin, oğullu kızlı olsun, hoş baht yaşasın. Allah rızkını bol eylesin - özüne can sağlığı versin" denir.- Karapapak'larda "gelinin sonu, (bebeğin rahimdeki eşi) temiz yere bastırılır. Eğer dünyaya gelen çocuk kız ise, "Allah dalınca oğlu ver, kız verme" denilerek temiz toprağa gömülür. Göbeğin parçasını saklayanlar da olur. Kişinin göbeğinin bastırıldığı (gömüldüğü) yerden zor ayrıldığına inanılır. "Göbeğini oraya mı bastırırlar (gömmüşler) oradan ayrıl mırsan" denir. Bu inanç ve söyleşi Anadolu'da da vardır. Terekeme-Karapapak'larda kız doğurmayan geline "üzü kara" denir, geri gönderirler. Böyle gelinin saç kesilir. Yenge ve gelin reddedilir. Babasının evine gönderirken eşeğe ters bindirilir. Uşağı olmayan kadına maliki (derman) yapılır. Kabak ve bal pişirilir. Ana adayının karnına belenir. O yakı iki gün orada kalır. Ayrıca camış gübresi pişirilir gelin ana belenir. İçi ağır kadın deriye çekilir. Bir başka uygulama da, petekli bal, tarçın, gülümcan, zencefil, hil, nuheyl, isot (biber) 4 adet yel cevizi el

makinesinde çekilir, 1 kilo petekli bala karıştırılır. Gelin aç karnına bir yemek kaşığı yer. Sonra çörek yiyebilir. Geline kartol (patates) pirinç verilmez. Düzeler ise, beline yakı sarılır, karnına küpe yapılır, beli çekilir, tekrar beli çekilir. 3 yumurta sarısına alçı karıştırılır, 1 metrelik bezle yakı yapılır. Bu yakı 3 gün belde kalır. Ağabeyi ölen kardeş, yenge ile evlendirilir, “balaları var” denir. Gelinin çocuğu oğlan olsun diye bir küçük oğlanı yatağa koyarlar. Bu çocuğa gelinin yengesi bir çift çorap verir.

İnançta Farklılıklar

Terekeme Karapapaklar genelde göçebe yaşadıklarından dine aşırı bağlanmazlar. Çünkü Kafkasya’da, özellikle Doğu Kafkasya’da sert ve soğuk iklim toprağa yerleşimini zorlaştırmış; halk bu nedenle göçebe yaşamak zorunda kalmıştır.

Terekeme-Karapapaklar’da “teşiklitaş” diye adlandırılan taşlar vardır. Bu taşlara hasta çocuklar tedavi için götürülürler. Cuma günleri bu taşın deliğinden hasta çocuklar üç kez geçirilir. Bu sırada yedi renkli iplik ve bir şişe alınır. Şişe delikli taş vurularak kırılır. Yedi renkli iplik ise bir çalıya bağlanır. Bu taş yumurta vurarak kıran da olur. Ancak adak adanırken de bir pirin adının anılması gerekir. Tedavi bitince, hasta çocuk iyileşince pire gidilir, adak yerine getirilir. Çeşitli dilekler, bu arada çocuk istemi ile de pire gidilerek adak adanır. Genelde istekliler pirin kutsal kabul ettiği taşın deliğinden geçerler. İyi niyetli olmayanların bu delikten geçmeyeceğine inanılır. Bazıları buradan getirdikleri taş parçalarını uğur niyetine üzerlerinde taşırlar. Çeşitli uğursuzluklardan korunmak, hayır ve bereketi oluşturmak için Şiî inançlı Terekemeler’de üstlerinde "beşparmak:" taşırlar. Beşparmak: çocukların omzuna nazarlık olarak da takılır. Altından yapılmış beşparmağın Hz. Fadime’nin elini temsil ettiğine inanılır. Terekeme-Karapapak’larda çocuğu olmayan aile de pire gider. Pirlere çocuk isteği ile gidenler, taştan yapılmış sembolik beşiği sallarken, sadaka vererek, adakta bulunurlar. Pirlere ayrıca bekar kızlar eş isteği için de giderler. Bu isteklerde "çaput bağlama" inancı vardır. Eskiden eş isteyenler

ya da çocuk dileyenler çok çocuklu annelerin elbiselerini giyerlerdi. Hemen hemen her yörede pir vardır. Pir yörenin aksakallısı, ihtiyar, deneyimli, saygın kişisidir. Bazı pirlar tarikat kurucusu olmuşlardır.

Mezarlar

Terekeme Karapapak inançlarında çocuk mezarlarında kabartmalı koç motifleri, erkek mezar taşlarının alt sırasında at, atın karın kısmının altında bir çift çizme motifleri bulunur. Kadının mezar taşlarında ise başka simgeler vardır. Bazı yeni mezarların taşında ise ay yıldız vardır. Ayrıca çeşitli kuş resimleri tekli ve ikili çiçek resimleri ile bezenmiş mezarlar da bulunmaktadır. Son dönemin zengin mezarlarında siyah mermer üzerine mevtanın resmi yapılır. Ayrıca mezarlarının yanında ziyarette bağlanmış adak çaputları vardır. Mezarlara çocuk istemenin yanı sıra, tedavi ve daha birçok gereksinim için de gidilir.

Aşerme

Aşerme Terekeme-Karapapak'larda da vardır. "Aş" yemek anlamına gelir. "Aşa" demek "yemek ye" demektir. "Yaşar aş", "Yaşar yemek ye" demektir. Buradan hareketle "aş armak" yemek istemek anlamındadır. Gelenekte hamile kadın "eşine/aşına düşkün" demek "yemeğe düşkün" demektir. Terekeme-Karapapaklar da hamile kadına özel ilgi gösterilir. O'nun canının çektiği bir yiyecek olur ise, bulunarak yemesi sağlanır. Başka durumda "damla" olur. Damla annenin ya da bebeğin vücudunda "ben" çıkmasıdır. Hamile kadının nefesine çok dikkat edilir. Böyle kadın komşunun yemek masasına gelse hemen oradan uzaklaştırılır. Nefsi bir şey çekebilir. Yemek yemekte olan komşusu ise, yemek masasında ne kadar yiyecek var ise onları hazırlar ve yemesi için hamile kadına verir.

Yemin Beddua

Terekeme Karapapak'larda dili ağız eylemek başsağlığı dilemek demektir. Örneğin "ahırın hayırlı olsun", "oğlun kızın sağ olsun", "Allah seni yarı yolda koymasın" denir. Yemin ederken de,

“Allah hakkı”, “Allah adı hakkı”, “balaların başı için”, “Kur’an hakkı için” denir. Cuma akşamları dua edilir. “cümle aleme içinde de benim balalarım...” denir. Yemin edilirken suyun ve ayın hakkı için yemin edilebildiği gibi “bu ağ (ak) yol hakkı” tarzındaki “ak” dikkat çekicidir. Çünkü “kara yol” gidişi olup dönüşü olmayan yas yoludur. Ayrıca “Bu suyun akan hakkı, ant olsun bu suyun aydınlığına” şeklindeki antlarla suyun akması ve durgun olması önemlidir. “Akar su pislik tutmaz”, “Durgun su tekin değildir”, “Suyun akanı adamın yere bakarı”, “Su cennet didarın görmüştür.” Keza suyun aydınlığına ant içilmesindeki aydınlık da önemlidir. Rüyada su görmek aydınlıktır. Yolcunun ardından su serpmek, yolunun aydın olmasını sağlar, inancı vardır.

Terekeme Karapapaklar’da gün ay, gece kutsal sayıldığından onlar adına da yemin edilir. Örneğin “o günün ışığı hakkı”, “ayın nuru hakkı”, “ayın nuruna and olsun” denir. Ay kutsaldır. Gece eline ibrik alarak tuvalete gidince aya karşı durulmaz. Yeni ay çıkanda Muhammed peygamberin adına 3 kez selavat getirilir, dua edilir.

Terekeme Karapapaklar’da beddualar yada dualar onların dini nasıl anladıkları açısından önemlidir. Örneğin “Zülfükara rast gelesen”, “Kur’an sana ganim olsun”, “göze görünmez (Allah) sana kısmet versin baht vermesin”, “sen de oğul uşağlıların cergesine (katarına) garişma”, “yer hakkı”, “göy hakkı”, “ulduz (yıldız) hakkı”, “toprak hakkı”, “toprağa and olsun” gibi söylemler inançlarına açıklık getirmektedir.

Karapaplarda dut ve ceviz ağaçları ocak sayılır. “Dut hakkı”, “ceviz hakkı”, “bereket hakkı”, “ocak hakkı”, yemin şekilleridir. Ayrıca yer ve gök iyelerine and içilmesi ağacın eski inanç sisteminde bir kült oluşturan ocak olarak algılanmasıdır.

Terekeme - Karapapaklarda, Anadoludaki gibi birçok Türk elinde olduğu gibi ateşin su ile söndürölmesi doğru bulunmaz. Ölüsünü rüyada gören kimse için diğeri Türk kesimlerinde olduğu gibi ruhuna Kur’an okutur.. Yemin edilirken suyun ve ayın hakkı için yemin edilebildiği gibi “bu ağ (ak) yol hakkı” tarzındaki “ak” dikkat çekicidir. Çünkü “kara yol” gidişi olup dönüşü

olmayan yas yoludur. Ayrıca "Bu suyun akan hakkı, ant olsun bu suyun aydınlığına" şeklindeki antlarla suyun akması ve durgun olması önemlidir. "Aktar su pislik tutmaz", "Durgun su tekin değildir", "Suyun akanı adamın yere bakanı", "Su cennet didarın görmüştür." Keza suyun aydınlığına ant içilmesindeki aydınlık da önemlidir. Rüyada su görmek aydınlıktır. Yolcunun ardından su serpmek, yolunun aydın olmasını sağlar, inancı vardır.

Kızıl Öküz İnançı

Terekeme-Karapapaklara göre; Dünya Kızıl Öküzün boynuzları üzerinde durur. Dünyanın her hangi bir yerinde oluşan depremlere, Terekemeler Kızıl Öküz yine huysuzlandı ya da Kızıl Öküz boynuzunu salladı diyerek, deprem olayını kızıl öküzün yaptığına inanırlar.

Beşik Kertme

Terekeme-Karapapaklar'da "Beşik Kertme" yöntemi ile evlenme geçmişte vardı. Şimdi anıları kalmıştır. Terekemeler beşik kertmeye "Beşikten belgilenenler" derler. Hamile annenin göreceği düş onun doğacak çocuğun cinsiyetinin belirler. Düşünde sarı gül gören Terekeme annesinin kızı ve düşünde kırmızı gül görenin ise oğlu olacağına inanılır. Terekemeler de dünyaya gelmiş bebeğin "göbek bağı" köpeğin kazamayacağı kadar derine gömülür. Terekeme-Karapapaklar'da yaşamayan çocuklara yaşaması inancı ile Dursun, Yaşar gibi adlar konulur. Ayrıca Kalsın, Ölmez, Tamam adları da verilir. Yaşamayan erkek çocuğa kız elbisesi giydirilerek kulağına küpe takılır. Eskiden bebek korunsun diye bir yatıra yatılırdı. Terekeme-Karapapaklar'da çocuğu olmayan kadın "Enem Hatunlar"a gider. Bunlar güngörmüş çok çocuğun doğumuna eşlik etmiş, bilgili ağzı dualı yaşlı kadınlardır. Ayrıca çocuk dileğiyle ziyaretlerine gidilir. Eskiden çocuğu olmayan kadınlar, çok çocuklu kadınlardan kumaş parçaları alır, bununla yorgan diker çocukları dünyaya geldiği zaman ölmesin, yaşasınlar diye toplanılmış bu kumaş parçalarından dikilmiş yorganı kullanırlardı. Böylece çocuklarının ölmeden yaşayacağına inanırlardı.

Cin ile İlgili İnançlar

Terekeme-Karapapaklar'da "cin çağırma" vardır. Buna "şeytan kıcırdı", yani şeytan aldattı da denir. Böyle durumlarda Terekemeler "Tövbe Estağfurullah" derler. Kendisinin tanıdık bir sesle çağrıldığını duyan, kimse bu sese yanıt vermez. Yanıt verilmesi durumunda başına cinlerin yıkım getireceği inancı vardır. Geceleri ahırda bağlı ata cinler binebilirler. Buna "cin hoydokon at", cin binen at denir. Bu biniş atı hasta eder.

Terekeme-Karapapaklar'da cin ile sorunu olanlar şifa bulmak için halk arasında "kocakarı" diye bilinen kimselere giderler. Terekeme- Karapapaklar'da "hamzet" denen cin hastalığı dağıtan kimseler vardır. Bunlar verici bir güce sahiptirler. İnanca göre bazı kimseler bu gücü ruhunda taşırlar. Böyle kimseler 40'ı çıkarmamış çocuğun yanına gitmezler. Çocuğun ailesi de hamzetli kişiyi çocuğun yanına sokmaz. Bu tür kimseyi koyunların doğumunda da yanlarına yaklaştırmazlar. Hamzetli kişinin yıkımı dua ile önlenabilir.

Yas, Ölüm, Cenaze

Terekerne-Karapapaklar'da ölümü haber verecek kimse, papağını (kalpak) ön tarafa doğru düşürür ve yavaş yavaş yürür. Yüzü yere eğiktir. Böyle kimselerin ölüm habercisi olduğu anlaşılır. Ölünün üçü, yedisi, yirmisi, kırkı, elli ikisi ve sene devri yapılır. Ancak bu uygulamalar özellikle bölgelere göre değişiktir. Terekemeler'de "ölü helvası" daha mevta defnedilmeden kavrulur, ve defnedilinceye kadar dağıtılır. Mezarlıklarda, Kur'an okunulan özel çadırlar kurulur. Köylerde aynı amaçla seyyar çardaklar kullanılır. Mezarın başında üç gün Kur'an okunur. Terekeme-Karapapaklar da yas evindeki ağlatıcı deyişler söyleyen kadına "laylatıcı" ya da "zikira" (zikirci) denir. Cenaze evinin önünde yakınları birkaç gün ve gece bekleyerek nöbet tutarlar. Başsağlığına gelenlerin hoca tarafından uyarılması ile fatiha okunur, cenaze sahibine "geçmiş olsun" denir.

Terekeme Karapapaklar'da ana da baba da kırkı çıkmadan evden eşikten dışarı çıkmazlar. Yas evinden gelen kadın, kırkı

çıkarmamış annenin yanına gelmez. Gelirse anne "kırk" olur. Kırk basmış, yani kırk olmuş kadının tedavisi için ince ipek iplik sağ elin parmaklarından başlanılarak ayak parmaklarına varıncaya kadar bütün vücuda sarılır. Sonra bu ipek iplik bir ucundan yakılır ve bütün iplik bir anda yanar. Böylece anne kurtulmuş olur. Kırk basmış annenin sütünün sürekli akacağına inanılır. Anne üzüntüye kapılarak bunalıma girer. "Kırk düşen" kadının ateşi sürekli çıkar, iner, titrer, terler, bilinci yitirilmiş olur. Tedavisi için çeşmeden Pir'e su götürülerek dua okutulur. Sonra bu su ile "kırk" olmuş kadın üç kez yıkatılır. Bu sudan kadın ayrıca üç kez içer. Kadın için şifa duaları okunur ve şifa dileyen sözler söylenir. Böyle kadınlara 40 adet kurze yedirilir. (Kurze, içerisine kıyma doldurulmuş hamur yemeğidir.)

Terekeme Karapapaklar'da süt çocuğu gece çarşıya çıkarılmaz, mutlaka çıkarılması gerekir ise çocuğun yüzüne "Ocak isi" sürülür, eline ekmek parçası sıkıştırılır Terekeme-Karapapaklar'da köpeğin kurt gibi uluması ölüm haberi olarak algılanır. Ayrıca baykuşun da konduğu damdan bir ölüm çıkacağı şeklinde inanılıyor. Zamansız öten horozu keserler; yıkım getireceğine inanılır.

Terekeme-Karapapaklar'da ölü evinin sahipleri yemek yapmazlar. Yemeği yas evinin yakınları pişirirler. Ölümden sonra din adamları üç gün içinde bütün dini işlemi bitirirler. Terekeme Karapapaklar'da Tengri inancını gösteren bir deyişe göre; "Tengrini yarığı terezeden, terekni yemiş tepsiden" (Tanrı'nın nuru pencereden, bereketi tepsiden gelir) anlatımı vardır. Bir başka özlü anlatım ise "Tengri salgan namus dan kaçmas" (Tanrı önüne geçilmez)dir. Terekeme-Karapapaklar'da Cuma aynı zamanda haftanın, 7. günü demektir. Dini işlem ilk cumaya kadar bitirilmiş olur. Yas evine gelen kadınlara paketler halinde sadaka verilir. Cenazelerde sesli ağlamaya, Kur'an okuyanlara para verilmez. Terekeme Karapapaklar'da yas 40 gündür Kırk günden çok yas olmaz. Yasın 40. gününde yaslı tıraş olur ya da ettirilir. Mevtanın yakını olan kadınları bir yıl boyunca siyah giyerler. Yas evinde neşeli bayram olmaz. Yaslı aile, düğüne

derneğe gitmez. Siyah giyinmek karalara bürünmek yaşlılık nedenidir. Kara renk ile kederlilik mesajı verilir.

Terekeme-Karapapaklar'da cenazenin yıkandığı su, kanalizasyona dökülmez. Çiğnenmeyen yerlere dökülür. Eskiden mevtanın binek atı toplulukla birlikte mezara getirilirdi. Defin sırasında gözünden yaş akıtarak ağlayan atlardan söz edilir. Ölünün ardından "un helvası" yapılır Ölen bir kimsenin ruhuna hiçbir melek 3 gün dokunmaz 4. gün kendine çekmeye çalışır. Mevtanın 7'sinden 40'ına kadar ruhunun bedeninin çevresinde olduğuna, 40. günü ruhun bedenden ayrıldığına inanılır. Ruhun havada dolaştığı inancı da vardır. Terekeme Karapapaklar bayramlarda kapı ve pencerelerini açık tutarlar. Ruhun ölmezliğine inanan Terekeme Karapapaklar böylece ruhun evlere girebileceğini ve istediklerini götürebileceklerine inanırlar. İnanca göre mevta 40 gün boyunca her gün evini kontrol eder. Yerin kabul etmediği ölünün hayrı için verilen ihsan yenilmez. Ayrıca ölünün gözüne toprak dökülür, böylece gözünün doyacağına gözünün geri de kalmayacağına inanılır.

Bir Terekeme Karapapak düşünde ölmüş bir yakınına görse, ertesı gün erkenden 7 kapı dolaşıp hayır işler. Yeni ölmüş bir kimse çok sık düşünce girerse, böyle ölümler için "onun evidir" denir. Evde verilmemiş kişisel eşyası fakir bir insana verilir. Mezar üzerinde gece ateş yakılır. Şimdilerde ölen birisi uykuya girer ise Kur'an okutulur. Mezar ziyaret edilince yerden ufak bir taş parçası alınır mezar taşına 3 kez vurulur. Bu uygulama mevtanın ruhuna "ben geldim" demektir.

Kan Davası

Terekeme Karapapaklar'da bir kimse kan davalı ise aileye sığır. Kan davasında, katil öldürülenin evinin eşğine gider. Orada ölen kişi ve yaşlı aile dua eder. Sonra katilin bütün ailesinin erkekleri katille birlikte ölen şahsın mezarına giderler. Başları açık ve önlerine eğiktir. Katilin ailesi öldürülen kimsenin ailesine bazı tazminatlar verir ve uzun süre saygılı davranır. Ayrıca öldüren şahıs bazı yörelerde boynuna bir kefen giydirile-

rek, öldürülen şahsın ailesinden en büyük kişinin evine getirilir. Katili ailesin en büyüğü getirmiştir. "İsterseniz affedin, isterseniz etmeyin." diye söylerler.

Yağmur Duası

Gudil, Terekeme-Karapapa'klarda konuklara yağmur duası için gezdirilen geline denir. Gudilde yedi ev gezdirilerek pirinç toplanarak bununla pilav yapılır ve yedi eve dağıtılır. Böylece yağmurun yağacağına inanılır.

Ayna İle ilgili İnanç

Terekerne-Karapapaklar'da ayna ile ilgili inançlar çoktur. Bu inançlardan bazıları, aynaya gece bakılmayacağı, gelin sandığına ayna koymanın iyi olduğu ve ayna kırılmasının iyiliğe yorumlandığı şeklindedir. Terekemeler'de çay bardağı devrilirse, eve yağ geleceğine inanılır. Örümcek görülürse, uğurlu bir konunun geleceği inancı vardır. Pencereye alacakarga konsa, şeker konularak iyiliğe yorumlanır. Evden gidenin ardından su dökülür.

İt Uluması ile ilgili İnanç

Terekeme-Karapapaklar'da itin uluması uğursuzluk olarak görülür. Uluyan iti mutlaka öldürürler. İtin öldürülmesi uğursuzluğun giderilmesi şeklinde algılanır. O it öldürülmez ise "git sahibinin başını ye, uğursuzluğun sahibine olsun" denir.

Kadını İsmiyle Çağırılması Uğursuzluktur

Terekeme-Karapapaklar'da erkeğin karısının adını söylemesi uğursuzluk, uygunsuzluk olarak algılanır. Terekemeler'de erkek özellikle yabancıların yanında eşini adı ile çağırılmaz, ona "Ey", "o" diye seslenir. Yakın zamana kadar gelin kaynatasının yanında eşinin adını ağzına almaz. Bu saygısızlık anlamına gelmekteydi. Saygınlık telkinleri aile içerisinde zamanla verilmiş eğitimle edinilirdi.

Çocuk Doğumu

Terekeme Karapapaklar'da yeni olmuş çocuk ulu kişiye götürülüp okutturulur. Çocuğu götürme olanağı yok ise, okutturul-

mak için çocuğun kalpağı ulu kişiye götürülür. Çocuğa bazen muska yapılarak çocuğa takılır, ya da beşiğe asılırdı. Anadolu'da muska üç yol ağzına gömülür. Muska üç köşeli olur. Henkel böreği de üçgen şeklindedir Terekeme-Karapapaklar'da çocuğun süt dişi çıkınca ailesi "Şapsı" yapar. Şapsı, fasulye, burçak ve mısır haşlanması ile yapılan bir nevi ikram yemeğidir.

Çocuk Ölümü

Çocuğu sürekli ölen anne, meyve ağacının dibine gider ve "ben hamı zatımı sana verir em sende varını bana ver" der. Üç kez ağacın dibine "tu tu tu " der. Bu uygulama bir kez yapılır. Sonra yarıca ocaklara ziyarete gidilerek gezgincilere sadaka verilir. Bu uygulama da görüldüğü gibi "Ağaç" "meyve ağacı" ocak olarak algılanmıştır.

Kına Yakma

Terekeme-Karapapaklar'da Türk geleneğinde kına yakma uygulaması ve onunla ilgili inançlar vardır. Gelinin eline kına yakılır. Ayrıca gelinin başına saç saçmakta vardır. Ancak bu uygulamalar çok azalmıştır. Daha çok köylerde görülmektedir.

Gök, Ay, Su, Ateş; Yaratılış İnançları

Terekeme-Karapapaklar'da Ay'la ilgili inançlar vardır. İnanaşa göre "Ay" oğlan, "Gün" kız sıfatındadır. Ay ve gün evlenmişler, yıldızlar onların çocukları olarak dünyaya gelmişlerdir. Ay tutulunca "ses salınır" "demire vurulur" gün tutulunca da aynı uygulamalar yapılırdı. Ay tutulunca su, kılıç ve hançerle çarpılır. Böylece ışık olacağı, ışık olunca da ayı tutan kötü güçlerin korkup kaçacağına ve giderek Ay'ın kurtulacağına inanılır. Ayrıca her insanın bir yıldızı olduğuna da inanılır. Ay'a ve Güneş'e saygısızlık edilmez. Birçok sözcükte Ay ve Güneş adları geçer. Tanrı sözcüğü ise Terekemeler'de "Tengri" olarak yaşamaktadır. Eski inançlar ise "Tengriciliğin kalıntıları" olarak bilinir.

Terekeme-Karapapaklar'da gök ile ilgili inançlar da yaygındır. "Bereketi göye çıkıp", "Bereketin göye uçsun", 'Göyden üstüne yağış yağmasın", "Göyün karagelsin" gibi deyişler gökte

bir gücün olduğu inancının dua ve beddua dönüşmüş şeklidir.

Terekeme-Karapapaklar'da su kutsaldır. Su zaman zaman kılıç ve hançerle çarpılır. Bazı özel durumlarda su kenarındaki yanmakta olan ocaklar suya batırılmış han çınar yaprağı ile söndürülür. Han Çınar, Karapapak Türkleri'nde kutsal kabul edilen 7 ağaçtan birisidir. Diğer ağaçlar; Dağdoğan, İncir, Kara-ağaç, Sakkız (Sakız) ağacı, Nar ağacı, Zotal ağacıdır. Bunlar kutsal olduğundan yakılmazlardı. Havva ve Adem incir ağacının yaprağı ile örtünmüşlerdir.

Terekeme-Karapapaklar'da dünyanın yaratılışı ile ilgili anlatılar mitoloji yüklüdür. Önce gök ile yer bitişikti. Sonra yer altındaki su çalkalanarak yerin göbeğini yardı. Ardından yerin altından ateş püskürdü. Yer ve gök birlikte aralarında toprak yarattılar. Su ile güneş ise uzun süre dövüştüler. Sonra su ateşin üzerine saldırdı, buhar oluştu. Buhar toprakla savaşarak onu çamura dönüştürdü. Sonra bu çamurlardan kaya, toprak ve meşe ağacı oluştu.

Nazar

Terekeme-Karapapaklar da nazar değmesinin giderilmesi için kurşun dökülür, hamur yapılır, bu hamur dua okunularak duvara vurulur. "Kim nazar etti ise yüzü bu hamura çıksın" denir. Ayrıca nazara uğramış insanlar "emci kadın"a gider. Emci kadın sopa ile nazarlının ayağının bir altına bir üstüne vurur. "Ayağından çıksın bunun çaresi budur" der. Terekemeler'de göze karşı sancak, (kilit iğne) takılır.

Terekeme-Karapapaklarda "göz deymesi" nazarı vardır. Bunun etkisinden korunmak bir atı kuyruğundan bir kıl alınır mavi bir kumaş parçasına düğümlenerek akarsuya atılır. Böylece nazardan kurtulanılacağına inanılır.

Ayrıca nazarın giderilmesi için Börü Gözü (Kurt gözü) de etkilidir. Aile bireyleri arasında sorun çıkmış ise, geçimsizliği gidermek için de Börü Gözü (Kurt gözü) etkilidir. Aile bireyleri arasında problem çıkmış ise, geçimsizliği gidermek için Börü Gözü kullanılır.

Kız Beğenme

Terekeme-Karapapaklar'da, bir kızı isteyen o kızı yakınları aracılığı ile bir düğüne çağdırır ve oynatır. Erkek kızın koluna ya da boynuna bir yakının şalının sarar. Kız oğlanı iterse, oğlan istetmeci yollamaz, itmez ise, hemen "falancı filancının nişanlısıdır" diye yayılır.

Salıncakta sallanmakta olan kıza çubukla vurulur ve nişanlısının adı sorulur. Kızın söyleyeceği genç erkeğe hemen gidilerek müjde verilir ve kız istetilir.

Farklı İnançlar

Terekeme-Karapapaklar'a göre; Dünya Kızıl Öküzün üstünde durur. Yer oynayınca öküz boynuzluyor depreme kızıl öküzün boynuzunu oynatması yol açıyor inancı vardır.

Gök kuşağının altından geçilmez, geçmek isteyen o vurur. Ölen şahsın canı ağzından çıkar, ta Genelde ölen herkes canı cennete gider. Rahatsız ölü hortlayabilir. Hortlamasını önlemek için ruhu için helva kavrulur kurban kesilir, hayrat verilir. Evin dört tarafı efsunlanır. Ölecek kişiyi yakınları da öleceklerini anlayabilecekleri tarzda rüyaları görürler. Örneğin evinin bir tarafını rüyada uçmuş olarak gören kadının eşi görülür.

Terekeme-Karapapaklar'da tırnak saklanmaz yere gömülür saç da yere gömülür. Saç yakılmaz. "Yakanın geleceği yanar" inancı vardır.

Kına yakılınca "iki ay sonra vaad ediyorum, iki ay sonra tekrar yakacağım" denir. Bu bir çeşit adaktır.

Terekeme-Karapapaklar'da yağmur yağmaz havalar kurak gider ise, yağmurun yağması için kurban kesilir, dodu-odu (god-godu) gezdirilir.

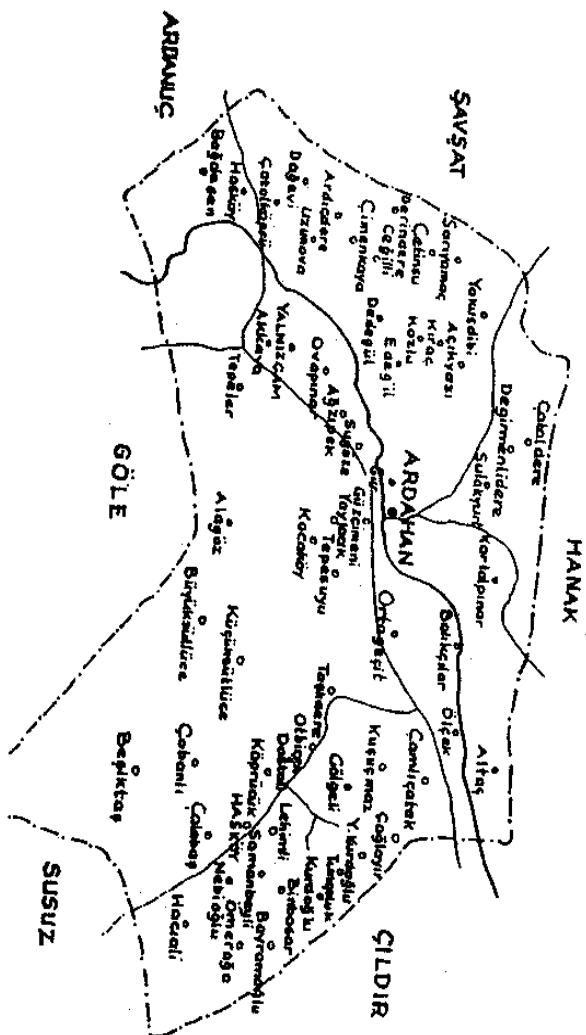
Yeni doğmuş ay görülünce yüzler aya çevrilerek, "şükür Allah ay tazedir" der, salavat getirir.

Ay tutulunca kurtulması için Allah'a yalvarılır, kazanın dibi dövülerek gürültü yapılır.

Terekeme-Karapapaklar'da “godu godu” geleneği vardır. Bu geleneğe göre yağmur çok fazla yağdığı zaman ekinlerin çürümesine neden olur. Bunun için yağmurun dinerek güneşin çıkması için bir grup insan bir kepçenin üstüne güneş rengi bir örtü kapatarak evleri dolaşırlar. Bu geleneğe “ God Godu” gezdirme geleneği denir. Ev ev gezilirken şu sözler söylenir:

God goduyu gördün mü?
God goduya salam verdin mi?
Godu kapıdan geçende
Gırmızı günü gördün mü?
Yağ verin yağlamağa
Bal verin ballamağa
Godu gülmek istiyor
Goymayın ağlamağa
Goduya kaymağ gerek
Gaplara yaymak gerek
Godu gün çıkarmazsa
Goduyu yakmak gerek
Godu balçığa batmıştı
Garmaladım çıhardım
Gızıl kaya dibinnen
Gırmızı gün çıkardım.

ARDAHAN

KİTAP HAKKINDA

Zihni Papakçı'nın Terekeme-Karapapaklar başlıklı kitabını büyük bir ilgi ile okudum. Yazarın Batı ve Doğu kültürü ile yakın ilişkileri olduğunu biliyoruz. Seyyah veya gezgin olarak değil ama öğrenci olarak uzun yıllar Uzakdoğu'da yaşama ona farklı bir görüş açısı ve anlayış sağlamıştır. Nitekim bundan önce yayınlamış olduğu kitabında aforizmalar tarzında Doğu ve Batı kültürü sentezini bizlere takdim etmiştir.

Bu kere Papakçı bize Dağıstan'ın Derbent bölgesinde Türkiye'de Kars ve Muş illerinde yaşamakta olan Türk boylarından Terekeme- Karapapaklar hakkında bilgi vermekte, Kafkasya'nın yapısını, nüfus yerleşimini açıklamakta ve Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan ve Türkiye'de yaşamakta olan bu Oğuz boyunu ayrıntılarıyla, tarihiyle bize aktarmaktadır.

Yazar bu incelemede belirli bir sistematik kullanmış, tarihi gelişimi, Ruslarla olan mücadeleyi ve Karapapakların özelliklerini saklamak için yaptıkları savaşları açıklarken kültür antropolojisi açısından Kafkasya'nın yapısını bu açıdan ele almaktadır. Şu kadar ki, bugün Orta Asya Türk devletlerine açılan Türkiye'nin Kafkaslar'daki özelliklerin bilinmesine ve anlaşılmasına ihtiyacı vardır. Bu arada folklorik açıdan yaşama şekilleri, evlenme adetleri, toplum yaşamları ortaya konulmuş. Bu suretle adı geçen boyların bizlerle olan büyük yakınlığı bir kere daha gözler önüne serilmiştir.

Zihni Papakçı'yı bu orijinal ve kendi, türünde tek olan araştırması için candan kutlar, bu yöndeki araştırmalara devam etmesini dilerim.

Prof. Dr. Aykut Kazancıgil
Etiler - 24. 07. 2002

Zihni Papakçı'nın Literatüre Katkısı

Literatürde Karapapaklar (Terekemeler)le ilgili boşluk var. Var olan birkaç araştırma da meseleyi tarih ve etnik boyutlarıyla ele almıştır. Oysaki bir toplumu anlamak için aynı zamanda o toplumun sosyal yapısı, gelenek ve görenekleri, sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik yapılarının da incelenmesi gerekir. İşte Zihni Papakçı bu yönde literatüre önemli bir katkı yapmıştır.

Biz çocukluğumuzu büyüklerimizden "Melikşah" masalları dinleyerek geçirdik. Zihni Papakçı'nın bu eserini okuduktan sonra, Selçukluların bu toplum üzerindeki etkisini daha iyi yorumlamak imkânını buluyoruz.

Terekemelerde boylar olduğu halde, ağalık müessesesinin olmadığı bir sosyal yapıya sahiptirler. Kadın erkek ilişkileri açısından ileri bir kültüre sahiptirler. Kadına ve kızlarına değer veren bir toplumdur.

Aslında tüm Kafkas toplumları, aynı ileri kültür ve anlayış düzeyine sahiptir. Zira Kafkasya Avrupa kültürünü Rusya-Moskova üzerinden almıştır.

Başka bir ifade ile Terekemelerin yaşadığı beşeri çevre, sosyal ilişkiler açısından ileri kültüre sahip bir çevredir.

Öte yandan Terekemelerin kullandığı Türkçe, Orta-Asya Türkçesine çok yakındır. Özellikle dildeki vurgular, Terekemelerin öz Türkçeyi ne kadar, iyi korumuş olduklarını göstermiştir.

Nereden bakarsak bakalım Papakçı'nın bu çalışması bir ihtiyaçtı. Kendisini kutluyorum.

Prof. Dr. Esfender KORKMAZ

Zihni Papakçı'nın Karapapaklar (Terekemeler) adlı eserini okudum. Okurken aklıma birçok soru geldi.

Papakçı bu eseriyle kaybolmaya yüz tutmuş Terekeme-Karapapakların nüfusunu sanki iade etmeye mi çalışıyor?

Kafkasya stratejik açıdan hep önemli olmuş bir bölge. Bu bölgede yaşayan halklara karşı Rusların, İranlıların, Arapların oluşturdukları organizasyonlara karşı Kafkas halklarıyla birlikte Terekeme-Karapapakların nasıl mücadele ettiklerini Papakçı Kafkas tarihi içinde mi ortaya koymaya çalışıyor?

Kafkasya'da milyonlarca insan etnik-kültürel olarak farklı olmasına karşın bir araya toplanarak yeni bir Kafkas Cumhuriyeti kurabilir mi? Bu insanlar Kafkas Cumhuriyeti içinde birbirleriyle anlaşabilirler mi? Anlaşsalar bile Rusya-İran-Araplar hatta Avrupa buna izin verebilir mi? Rusya'nın Kafkasya'da istikrarsızlığı desteklemesi acaba bunu engellemek için midir?

Evet, Papakçı'nın bu eseri beni düşündürdüğü için kendisini kutluyorum.

Prof. Dr. Ümit SERDAROĞLU

Yazar Hakkında

Zihni PAPAĞÇI 1952 yılında Kars'ın Kakaç köyünde doğdu. Ankara Atatürk Lisesi, Güney Kore Kyogii Dehak Üniversitesi, İstanbul Atatürk Eğitim Fakültesi'nde okudu. 1981 yılında "Uzman Müzikolog", 1982 yılında Müzikoloji Doktoru oldu. 1982 yılında Marmara Üniversitesi'nde öğretim görevlisi, burada "Türklerin Ezgileri" adlı araştırma ve seslendirme grubunu kurdu. Çinlilere ait 12'li ses sisteminin Pe-Ti-Ti Türk kavimlerine ait olduğunu Ege Üniversitesi'ne sunduğu tezle savundu. Bu tezle Dünya'da Etnomüzikoloji dalında yeni oluşumlara kapı açtı. 1990 yılından sonra araştırmalarını etnoloji, strateji ve Atatürkçülük alanlarında yoğunlaştırdı. 1997 yılında ilk kez "Uluslararası 1. Terekemeler Sempozyumu"nu düzenledi. Atatürkçülük alanında yazdığı makale Dışişleri Bakanlığınca kaynak gösterilerek kitaplaştırılırdı ve birçok dile çevrilerek yurt içinde ve yurt dışında dağıtımı sağlandı. 1997 yılında kendisine ünlü tarihçi Stanford J. Shaw ile birlikte "Evrenselleşen Atatürk" ödülü verildi. Papakçı bu çalışmalarının yanında ülkemize judo dalında birçok şampiyonlar yetiştirdi ve uluslararası judo hakemi oldu.

Papakçı'nın diğer çalışmaları; The Korean Traditional Music (1981), Türk Küğünün Bilinen İlk Evreleri ve Komşu Küğlere Etkisi (1982), Ölümsüz Düşünce Tilbe (1993-5), Bilimsel-Laik-İnsancıl Üçlemesiyle Evrenselleşen Atatürk (1996), Kök (1998), kitaplarının yanı sıra; Hilalden Yıldıza (2000), Gelibolu-Conkbayırı (2001), Çanakkale'ye Can Verenler (2008), Sarıkamış'tan Çanakkale'ye (2009) oyunları ve Papakçı'nın birçok güfteli besteleri vardır.

KAYNAKÇA

1-Başbakanlık Arşivi Belgeleri: *İrade Defterleri*; (1271-1303=32 defter): Dahiliye Bölümü (No: 22622, 258. 27766, 28882, 28947, 28875, 28957, 29616, 29979, 30174, 21451, 324: 32801, 34551, 36128, 38199, 48824, 48867, 49034, 49800, 61133/3, 6171 61966, 62653, 62886, 64146, 64790, 71628, 71553, 31466, vs.) Hariciye Bölümü : (No: 5601, 7327, 9438, 9453, 15299, vs.) Meclis-i Mahsus Bölüm (No: 649, 969, 384, 894, 961, 962, 1189, 1220, 1407, 1408, 1264, 141 2786, 2956, 2957, 2966, 3046, vs.) Meclis-i Vala Bölümü: (No: 16797, 200: 20210, 21976, 22446, 22848, 23392, 23885, 24269, vs.) Şuray-ı Devlet Bölümü : (No: 311, 1674, 2123, 2256, 2725, 2745, 2926, 3086, vs.)

Cevdet Tasnifi, Dâhiliye Bölümü (No: 8333, 6196, 8792, 8967, 6531, 85! 2157,8123, 10080, 11873, 8600, 9108, 2899, vs.) Hariciye Bölümü (No: 5454 **Yıldız Arşivi,** Sadaret Resmi Maruzatı Bölümü (No: 1, 774, 2550, 2470, 13544, 713/1821, vs.) Sadaret Hususi Maruzatı Bölümü (No: 48, 745), Yıldız. Esas Evrakı Bölümü (No: 18, 553/151, 93, 34, 18, 553/140, 93, 34,18, 94/8, 94, 44, vs.) (Sadaret Resmi ve Hususi Maruzatları bölümlerinden bazı belgeler N. Aktaş- M Aksoy tarafından Kuzey Kafkasya Dergisi, sayı: 22, 37, 39, 40. 1979-1980'de yayınlanmıştır.

Bab-ı Ali Evrak Odası Evrak: Ayniyat Defterleri; (No: 1135-1152-1553=19 defter. Bunlarla Sadarete gelen ve Sadareften giden yazıların sureleri var), Muhacirin Komisyonu "Varida ve Sadıra" (Gelen ve giden evrak Defterleri (No: 758/38-1 den 764/38-7'ye kadar 7. defter. Bunlarda birkaç Cümle ile gelen veya giden evrakın özetleri, tarihleri kayıt ediliyor.

Muhacirin Arazi Defterleri: İst. Üniv. Küt. Türkçe Yazmalar, 9126/b. 9129/b (Yalnız Kocaeli Sancağı'na aittirler).

2-Kafkasya'ya ve Kafkasyalıları dair: bibliyografya için;

M. Miansan: Bibliographia Caucasica et Transcaucasica, Amsterdam, 1967 (1874-1876, St. Petersburg baskısının tıpkıbasım) 1875'e kadar olan bibliyografya için). Daha sonrakiler için Kavkazskiy Etnografiçeskiy Shomik. C:11 Moskova, 1958.

Haritalar (Osm. İmp. ve Kafkasyadaki coğrafi mevkiler için),

-Stieler's Hand Atlas, Gotha, 1877, Harita No:13 ve55,

-Nouvel Atlas, Haritası No:25/A.

-Anadolu Haritası (İst. Belediye Küt. No:95).

-Avrupa'da bulunan ilçümle Devlet-i Aliye-i Osmaniye Haritası, (İst. Belediye Küt. No: 120).

-Kafkasya Haritası (Başbakanlık Arş. Depo NO: 136, Kod: C 38: 12 i 2 çok ayrıntılıdır).

-Les Langues du Mondes'de 8. Plan (Kafkasya'nın etnolingüistik durumu için).

3-Gazete Kolleksiyonları.

Takvim-i Vakayi (1271-1295=1855-1878), Ceride-i Havadis (1275-

1294=1858(1877), Tercüman-ı Ahval (1277-1282=1860-1865), Tasvir-i Efkar (12781281=1861-1865), Vakıf (1294-1295=1877-1878) (En zengin koleksiyon Hakkı Tank Us Küt. ayrıca Bayazıt Devlet Küt. ve İst. Belediye Küt. de var). 6. Türkiye'de göçmen yerleştirilen köylerin isimleri için, Son Teşkilat-ı Mülkiye de Köylerimizin Adları, İst. 1928 (Dah. Veka. yay.) Köylerimiz, Ank. 1968 (İçişleri Bak. Yay.).

4- Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirmek için.

Faik Reşit Unat: Hicri Tarihleri Miladi Tarihe çevirme Kılavuzu, Ank.1974 (4. Baskı, TTK yay.).

5- Kafkasya ve Kafkasyalıları dair basılı kitap ve makaleler.

-Abercromby, J. A Tipi Through the Eastern Caucasus, London 1889.

-Alien, WE. D. -Muratoff, P. 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırnındaki Halkların Tarihi, Ank. 1952.

-Anisimov, S. Kavkazskiy Kray, putevoditel po Kavkazu, Moskova, 1924 (Türkçeye çev. Binbaşı Sadık: Kafkas Kılavuzu), İst. 1926.

-Baddeley, J. The Russian conquest of the Caucasus, London, 1908 (2.1969)

Baddeley, J. The Russian Ranks of the Caucasus, New York (Amo Press), 1973 (London 1940'daki basımın tipkibasımı).

-Baschmakoff, A. Cinquante Siecles d'evolution ethnique au tour de la Mer Noire, Paris, 1937.

-Baytugan, Barasbi: Kuzey Kafkasya, Dergi, Münih, Sayı:3-21,1970

-Beli, J. Stansilas: Journal d'une Residence en Circassie, pendant les années 1837, 1838 et 1839. Paris, 1841 (2 cilt). İngilizce ash: Londra, 1840.

-Berkok, ismail: Tarihte Kafkasya, 1st. 1958.

-Blanch, Lesley: The Sabres of Paradise, Londra (John Murray), 1960. Türkçesi: İzzet Kantemir, Cennetin Kılıçları, İst. 1978.

-Bryce, J. Transcaucasia and Ararat, New York (Mac Millian), 1877 (2.Baskısı New York, 1896 da).

-Byhan, Arthur: La Civilisation Caucasienne, Paris (Payo!), 1936.

Cevdet Paşa, A.: Tezakir, 1-12, Ankl. 1953 (Yayına hazırlayan M. Cavid Baysun) (Onbirinci tezkere Kafkasya ile ilgilidir).

-Cevdet Paşa, A.: Kırım ve Kafkas Tarihçesi, İst. 1307.

-Cevdet Paşa, A.: Tarih, Cilt: 3, s.160-189, vs.

-Cunynghame, A. Tb.: Travels in the Eastern Caucasus, Londra, 1872.

-Deeters, G.-Salta, GR.- İngilizian, V. : Annenisch und Kaukasische Sprache Leiden Köln (Brill), 1963.

-Dshabağı, W. Grei: Der Kaukasus und seine Wirtschaft, 1st.1942.

-Dubrovin, N.: İstoriye voynı i vladıçevstva Russi na Kavkaza, St. Petersburg: 1871-1886 (6 cilt).

-Dulaurier, E.: La Russie dans le Caucase, Revue des Deux Mondes, Mars 1861, s.946-981 (Les Peuples Montagnards). Bu Makalenin ikinci bölümüdür. Birinci bölümü aynı derginin 15 Avril 1854 tarihli sayısındadır.

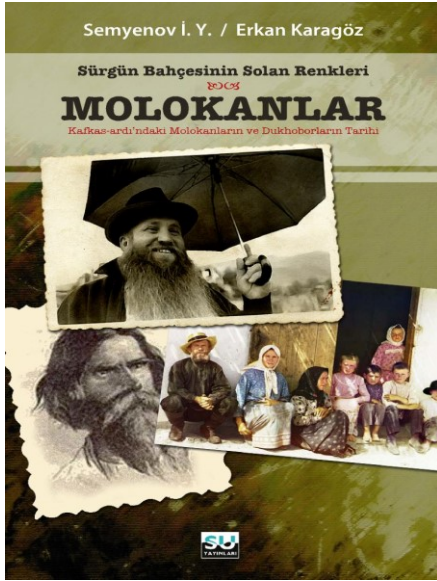
- Dulaurier, E.: La Russie dans le Caucase, Revue des Deux Mondes, 15 Ju 1865, s.769-805 (arme regulerie, Cosaques et milices indigenes)
- Dulaurier, E.: La Russie dans le Caucase, Revue des Deux Mondes, 15 D cembre 1865, s.947-983 (Fin de la Guerre de Circassie et dispersion des tı bus Tcherkesses).
- Dulaurier, E.: La Russie dans le Caucase, Revue des Deux Mondes, 1 Jan' er 1866, (L'exode des Circassiens et la colonisation Russe), s.41-67 (Göçle gili).
- Emrullah Efendi: Mubit'ül Maarif, ist. 1318, s,108-121. ve 170.
- Erel Şerafeddin: Dağıstan ve Dağıstanlılar, İst. 1961.
- Freshfield, D.W.: The exploration of the Caucasus, Londra, 1896.
- Gökçe, Cemal: Kafkasya ve Osm. İmp. Kafkaysa Siyaseti, ist. 1979.
- Göztepe, TM. İmam Şamil, İst. 1977 (5. Baskı).
- Haşım, M. : Ahval-i Abaza ve Çerakise, Topıcapı Sarayı, Hazine Kitapları, Türkçe Yazmalar, No: 1564.
- Hızal, A. H.: Kuzey Kafkasya. Hüriyet ve İstiklal Davazı, Ank. 1961
- İsayev, M.İ.: National Languages in the USSR, Problems and Solutions, Moksokva (Progress Publishers), 1977.
- İslam Ansiklopedisi: Abazalar (W. Barthold), Çerkesler (Mirza Bala), Dağıstan (Mirza Bala), Karaçay-Balkarlar (Mirza Bala), Kazı-Kumuk (Mirza Bala), Kuban (W. Minorkey), Kumuklar (Mirza Bala), Şeyh Şamil (Fikret Işıltan), Tat (W. Minorsky).
- İstoriye Kabardi,: Moskova, 1957
- Jabağı, W. Giray Kafkas - Rus Mücadelesi, İst.1967.
- Kafkas (Şimali Kafkas Cemiyet-i Hayriyesi'nden verilen Konferans), İst. 1334.
- Kafkas Üzerine Beş Konferans, İst. 1977.
- Kafli, Kadircan: Şimali Kafkasya, İst. 1942.
- Kavkazskiy Etnograıçeskiy Sbomik, C:1 (Moskova, 1955), C: 11 (Moskova, 1958), C: III-IV (Moskova, 1969).
- Klaproth, J.: Tableau historique, gegographique, ethnographique et Politique du Caucase, Paris, 1827.
- Klimov, G.V.: Die Kaukasischen Sprachen (Ruşçadan Çev.W: Boeder), Hamburg, 1969.
- Kosok, Pşimaho: Kuzey Kafkasya, İst. 1960.
- Kuipers, AH. - Geigor, B. - Kun, T.H. -Monges, K.H. : Peoples and Languages of the Caucasus. Leiden (Columbia Uni. Press-Mouton), 1959. Lettres sur le Caucase et la Crimée, Paris (Gide), 1859.
- Maelean, F. To Caucasus, the end of all the earth can illustrated campaniar To the Caucasus and Transcaucasia. Londra (J. Cope), 1879.
- Malte Brun: Geographie Universalle Oeography, C:2. Philadelphia (John Laval) 1832, s.298-315 (Caucasian Countries).
- Metçunatuka. 1.: Kafkas Tarihi, C:1, İst. 1330.
- Mourier, J.: Guide au Caucase, Paris (1. Maisonneuve). 1894.

- (General) Musa Kundukov'un anılan (Çev. M. Yağan), İst. 1978.
- Narodi Kavkaza, Moskova, 1966.
- Nazmi: Kafkasya ve Türkistan, İsi. 1334.
- Nogumuka, Ş.B.: Çerkes Tarihi (Rusça'dan çev. V. Güsar), İst. 1974.
- Orsolla, E.: Le Caucase et la Perse, Paris, 1885.
- Quandor, Muhyeddin: Müridism a study of the Caucasian (Dr. tezi. Boğa: Üniversitesi Küt. No:947-g Q 25 m).
- Reclus, Elise: L'Homme et la Terre, Paris (Libr. Universelle), 1905, C:5, s.472-478.
- Smirnov, NA.: Müridizm na Kavkaza, Moskova, 1963.
- Smirnov, FA: Kralkaya İstoriya Kavkaza, St. Petersburg, 1901.
- Spencer, Captain: Turkey, Russia the Balck Sea and Circassia, Londra, 18
- Spencer, Captain: Travels in Cicassia, Krim-Tartary, Londra, 1837. Spencer, Captain: Travels in the Western Caucasus, Londra, 1838.
- Terim-Şerafenin: Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Meftumu, İst. 1976.
- Thielmann, F. Max von: Streifzüge im Kaukasus, Persien und Asiatischen T kie, Nünberg (Nomad Press), 1979 (Leipzig, 1875. tıpkı basımı).
- 6-Osmanlı Devleti'nin Durumu (Ekonomik Mali Siyasi Sosyal vs.)**
- Belin, M.: Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler (Çev.M. Ziya) İst.1931.
- Cuinet, Vital: La Turquie d'Asie, Paris, 1892-1894 (4 Cilt).
- Driault, E.: Şark Meselesi (Çev. M. Nafiz), İst. 1328.
- Engelhardt, E.P.: Türkiye ve Tanzimat (Çev.Ali Reşat) İst. 1328
- İnan, Afet: Aperçu, General sur l'Histoire Economique de L'Empire Turc-Otoman, Ank. 1976 (TTK yay.).
- Kral, E. Z.: Osmanlı Tarihi, Ank (TTK yay.), C:VI (1979), C: VII (1979) C: VIII (1983).
- Karamürsel, Z.: Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler. Ank. (TTK yay.), 1940.
- Kurat, A.N.: Türkiye ve İdil Boyu, Ank. (AÜDTCF yayını), 1966.
- Kurat, AN.: Türkiye ve Rusya, Ank. 1957.
- Mahmut Celalettin Paşa: Mir'at-ı Hakikat, İst. 1326-1327 (3 cilt).
- Shaw, S. J. -Shaw, E. K.: Osmanlı İmp. ve Modern Türkiye (Çev. M. Harmanlı), İst. (E yay.) 1983 (2.cilt).
- Tanzimat (100. Yılı dolayısı ile MEB tarafından çıkarılmış olan hatıra kitabı İst. 1940
- Ubicini, A.: Lettres sur la Turquie, Paris (Guillaumin), 1851.
- Ubicini, A.: La Twquie Actuelle, Paris (Hachette), 1855.
- 7-Rusya Politikası Yayılması Hak.**
- B. Havjoka. A. C.: Şimal-i Garbi Kafkasya'nın Rusya tarafından istilası ve iskanı. Birleşik Kafkasya Der. Sayı: 8-9, 1966.
- P.: İskan-ı Muhacirin, İst. 1334 (Özellikle s.125-193).
- Blara, Walter: La Russie et ses colonies, Paris (fasquelle), 1954.
- A. N.: Rusya Tarihi, Ank. (TTK ya.), 1948.
- Ambaud, A. Histori'e de ha Russie. Paris (Hachette), 1893.

- Aray, N.: Rusya'nın Asya'da Yayılması, İÜFT Dergisi, Sayı:10-II, 1979-1980
- Beton Wtson, H.: The Russian Empire (1801-1917), Oxford, 1967.
- Bemadsky, G.: A History or Russia, New aven (Yale Uni. Press), 1959.

8- Türkiye'de Göler Hak.

- Baytugan, B.: 1858-1865 yıllarında Kuzey Kafkasyalıların Türcliyeye Göç-leri, Birleşik Kafkasya Dergisi, Sayı: I, İst. 1964.
 - Feroğlu, A.: The Migration of the Caucasian Peoples in the Last 150 Years, İntegration, No:3, 1959.
 - A. C.: Türkiye'de göç ve Göçmen meseleleri, İst. 1966.
 - Gözyayın, G.F.: Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri, İst.1948.
 - Katlı, Kadircan: Türkiye'ye Göçler, İst. 1966.
 - Kocacık, F.: XIX. yy'da göçmen köylerine ilişkin bazı yapı planları, İÜEF. Tarih Der. Sayı:32, Mart-1979, s. 415-426.
 - Kurtiş, Nazım: Türkiye'de XIX. asırda muhaceret harekleri hakkında arşiv kaynaklarına dayanan bir deneme (İÜEF. Tarih Bölümü Mezzuniyet Tezi), İst.Üniv. Küt. Kez-1075.
 - Mark: Russian Policyand the Emigration of the Crimean Tray to the Ottoman Empri, 1854-1862. İÜEF, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Der. No.1 (1972), No:2-3 (1973-1974).
 - Şimşir, Bilal: Rumeli'den Anadolu'ya Göçler, Ank.1968 (TKA Ens. Yay. cilt-2)
- #### **9-Kitaplar**
- Anıl Çeçen, Çeçenistan Dosyası, Yeni Avrasya yayınları İst.-1998
 - Eski Sovyet ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, ASAM Yayınları Ank. Yay. 2002.
 - Fahrettin Kırzoğlu, Karapapaklar, Atatürk Üniversitesi Yay. Erzurum 1972.
 - Jeon Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yay. İst.1995.
 - Jeon Paul Roux, Altay Türklerinde Ölüm, Kabalcı Yayınları, İst.- 1999
 - Leonto Lyulye, Çerkezya, Çivi Yay. İst. -1998.
 - L N. Gumilov, Hazar Çevresinde Bin yıl, Selence Yayınları İst. 2002.
 - V.V. Bathold, Kırgızlar, Kömen Yay. Konya. 2002.
 - Yaşar Kalafat, Kırım Kuzey Kafkasya, Asam Yay. Ankara -1999.

MALAKANLAR (Sürgün Bahçesinin Solan Renkleri)

Semyenov İ. Y./Erkan Karagöz

Çeviri: Ludmila Denisenko

Nahide Kıyas Gökçek

Türkiye’de Kars, Ardahan, Iğdır ve hatta Erzurum, Erzincan bölgelerine yerleşen; belli bir dönem Anadolu insanıyla da aynı kaderi paylaşan, akrabalıklar kuran bu halklar, özellikle 1919 sonlarından itibaren yaşanan siyasal çalkantılardan, azgınlaşan ırkçılıktan, nasiplerine düşeni almış; geldikleri gibi, sessiz ama vakur bir edayla göçüp gitmişler başka topraklara.

Onlar tarihin sürgün bahçesi Kafkasya’nın vakitsiz açan, tez solan çiçekleriydiler; solan en güzel renkleriydiler, bizler bu reklere **Malakanlar** diyorduk.

